

**OVER THE MARCHES OF CIVILISED EUROPE:
ARTHUR J. EVANS ȘI ITINERARUL SĂU ILUSTRAT PRIN
TRANSILVANIA ȘI ROMÂNIA DIN ANUL 1872**

Cristian Ioan POPA*

Over the Marches of Civilized Europe: Sir Arthur Evans and His Illustrated Itinerary through Transylvania and Romania in 1872

Abstract. *Sir Arthur Evans, the famous English archaeologist, was in 1872 travelling through what is now Romania. It was a true adventure, without passports. Crossing the Danube, he reached the Jiu Valley, from where he crossed the mountains and arrived in Transylvania. His route took him through areas inhabited by Saxons and Romanians, such as Sebeș, Sibiu and Brașov. Passing by Bran Castle, through the Bucegi Mountains, he arrived in Romania, where he travelled through Câmpina, Ploiești, Bucharest and Giurgiu, ending his journey by re-crossing the Danube into Bulgaria. His journal, published in 1873, is accompanied by an album, kept in London, containing drawings of landscapes and monuments encountered along the route, as well as photographs. As his journey is not well known in Romania, we considered it appropriate to present.*

Keywords: *Arthur Evans, journey through Transylvania and Romania, Saxons, Romanians, Gypsies, heritage.*

Cuvinte-cheie: *Arthur Evans, călătorie prin Transilvania și România, sași, români, țigani, patrimoniu.*

Preambul

Arheolog celebru, Arthur John Evans (1851-1941) a devenit faimos îndeosebi pentru săpăturile sale desfășurate în Palatul din Knossos (Creta). Numele său se leagă și de calitatea sa de „keeper”, între anii 1884 și 1908, al Muzeului Ashmolean din Oxford, muzeu căruia îi schimbă fundamental destinul. În anul 1902 se număra printre membrii fondatori ai Academiei Britanice, iar în 1911, pentru meritele sale deosebite în serviciul coroanei britanice, primește titlul de cavaler (Sir)¹.

Înainte de deveni cunoscut în întreaga lume, Arthur J. Evans (**fig. 1**) a fost, în deceniul opt al secolului al XIX-lea, un pasionat călător prin estul și nordul Europei. Cele mai cunoscute călătorii ale sale sunt cele din Balcani. În anul 1874, alături de fratele său, Lewis, a pornit într-o călătorie prin Bosnia și Herțegovina. O revoltă împotriva stăpânirii otomane l-a determinat să revină în țara sa natală, unde își va consemna și publica memoriile de călătorie, doi ani mai târziu². Experiența trăită acolo îl va recomanda ca un bun cunoscător al zonei, fiind numit secretar al Fondului Britanic pentru refugiații din Balcani

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristi72popa@yahoo.com; cristian.popa@uab.ro.

¹ Pentru viața și contribuțiile sale științifice, a se vedea, C.K. 1918, p. 201-202; Myles 1941, p. 940-968; Evans 1943; Warren 2000, p. 199-211.

² Evans 1876.

(*secretary of the British Fund for Balkan refugees*), stabilindu-se între anii 1875 și 1882 în Ragusa (azi Dubrovnik, în Croația). De acolo a fost corespondent special pentru Balcani al ziarului *Manchester Guardian*. Autoritățile austro-ungare l-au acuzat de spionaj și l-au arestat în anul 1882, pentru ca mai apoi să fie chiar expulzat. A avut un rol important în mișcarea de eliberare națională a teritoriilor ce vor forma viitorul stat iugoslav. În paralel cu activitatea gazetărească a avut și o febrilă activitate arheologică de teren, identificând multe orașe și drumuri în teritoriul Macedoniei și al Bosniei³. Avid de cunoaștere, a vizitat cu mare interes lumi necunoscute sau știute doar din lecturi, pe care le-a descris, le-a comparat, le-a ilustrat cu desene realizate personal⁴ și de unde a colecționat fotografii pe care le-a cuprins în albumele expedițiilor sale.

Însă, prima și cea mai puțin cunoscută dintre călătoriile sale „dincolo” de lumea civilizată a fost prin Transilvania și România. Se întâmpla în anul 1872. Era pe atunci un tânăr de 21 de ani, încă student la Oxford, tovarăș de drumetii fiindu-i fratele său mai mic, Norman⁵. A fost o adevărată aventură, prin două spații cu destin diferit la acea vreme, pe de o parte Transilvania, cu realitățile date faptul că devenise nu de multă vreme parte a Austro-Ungariei, pe de altă parte România, cu evoluțiile sale ulterioare unirii de la 1859, dar premergătoare obținerii independenței și, ulterior, transformării sale în regat. Peste doar un an își publica la Londra impresiile entuziaste de călătorie în *Fraser's Magazine*⁶, într-un articol amplu destinat îndeosebi cititorilor englezi. Că publicul țintă a rămas așa până astăzi ne-o dovedește faptul că textul lui Evans a rămas complet necunoscut în spațiul românesc, acesta nefiind utilizat sau comentat în nicio lucrare, din câte se știe până acum⁷. În ciuda acestei ignoranțe, aventura sa carpato-dunăreană a captat, în continuare, atenția istoriografiei insulare⁸ sau a celei americane⁹.

Un set de desene, necunoscute publicului larg până în anul 2014, aparținând lui Arthur J. Evans, publicate cu mai mult de un deceniu în urmă pe un portal european, completează în chip fericit informațiile scrise cunoscute din călătoria sa din 1872. Imaginile aparțin bibliotecii Școlii de

³ Seton-Watson 1946; Wilkes 1976; Kirigin 2015.

⁴ Este un lucru bine știut că Arthur Evans era un foarte bun desenator, realizând multe dintre ilustrațiile sale, ce urmau să fie publicate (vezi <https://johnnevans.ashmus.ox.ac.uk/artefacts/illustrations.html>).

⁵ Numele fratelui ce l-a însoțit în călătorie nu apare în articolul publicat în 1872, dar îl cunoaștem din corespondența dintre Arthur și Fanny (Evans 1943, p. 166, 169; Cottrell 1958, p. 86).

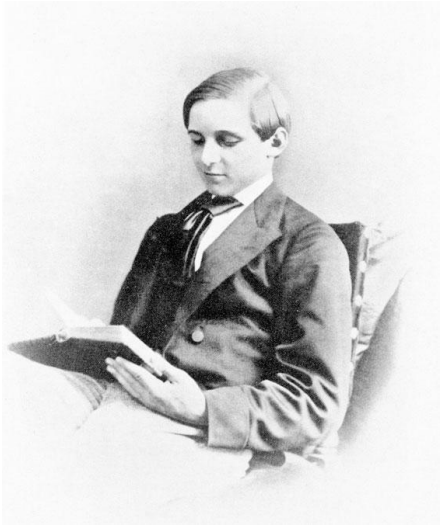
⁶ Wilkes 1976, p. 52, nota 7. Era pentru prima oară când publica în afara revistei *Harrow*, cea în care scrisese până atunci.

⁷ Și, cu certitudine, nu este cuprinsă în seria dedicată călătorilor străini în spațiul românesc care tratează anul vizitei sale (*Călători străini* 2017).

⁸ Cottrell 1958, p. 86; Wilkes 1976, p. 27; Brown 1993, p. 13.

⁹ Elezovic 2021, p. 62, 64-65, 137.

Studii Slavone și Est-Europene, de pe lângă Colegiul Universitar din Londra (University College London SSEES Library)¹⁰, instituție recunoscută ca deținătoare a uneia dintre cele mai bogate colecții britanice privitoare la zonele de sud-est și central europene. Desenele sunt cuprinse într-un album intitulat *Saxon Transylvania*¹¹, editat on-line (www.europeanatravel.eu) cu sprijin financiar al Comisiei Europene, printr-un program eContentplus¹².

1

2

Fig. 1. Arthur J. Evans, la 16 ani (1) și la maturitate (după Evans 1943)

Metodologia de lucru

La baza textului publicat de Arthur J. Evans știm că stă un jurnal¹³, dar și o parte din corespondența purtată în timpul călătoriei cu mama sa vitregă, Fanny¹⁴, semnalate de Joan Evans, în cartea dedicată marelui arheolog¹⁵. Așa

¹⁰ <http://www.europeana.eu/portal/>, accesat la 18 ianuarie 2016.

¹¹ Aici sunt păstrate colecții didactice și de cercetare (cca. 400000 de volume tipărite) privitoare la zona Europei Centrale și de Est și a Rusiei (cf. <http://www.ssees.ucl.ac.uk/library/index.htm>, accesat la 8 ianuarie 2016). Din păcate, astăzi, aceste link-uri nu mai pot fi accesate, însă documentația grafică folosită de noi provine de aici.

¹² <http://www.ssees.ucl.ac.uk/archives/eva.htm>, accesat la 8 februarie 2016.

¹³ Afirmația este susținută, de pildă, chiar de spusele sale, într-o notă de subsol când, referindu-se la Sibiu, preciza „Când am scris asta, nu știam că Hermannstadt își trage originea de la Herman” (Evans 1873, p. 585, nota 2). De asemenea, sora sa, Joan, spunea că „Scrisorile sale către familie arată că Arthur își consemna în mod deliberat călătoriile, într-un stil deloc neîndemânatic” (Evans 1943, p. 166; vezi și Brown 1993, p. 96).

¹⁴ Fanny (Frances), născută Phelps. Mama lui Arthur a decedat pe când acesta avea doar 8 ani.

¹⁵ Născută când John Evans, tatăl ei, avea 70 de ani, Joan Evans a fost un cunoscut critic de artă. Aceasta menționează că a citit și a folosit în cartea sa dedicată fratelui său vitreg scrisorile pe care Arthur le-a expedit din călătoria sa prin Ungaria din 1872, păstrate în reședința de la Nash

aflăm că după ce se întorcea la Londra, mama sa era cea care în tinerețea lui Arthur se îngrijea ca însemnările de călătorie să fie transcrise și probabil ajustate. Iată o dovadă în acest sens, extrasă din textul unei scrisori pe care Fanny o scria în 12 octombrie 1873, după întoarcerea tânărului dintr-o expediție în zona scandinavă:

„Mă ocup de copierea jurnalului și a scrisorilor, dar încă nu am terminat nici pe departe – iar el a fost prea ocupat ca să țină un jurnal de când a ajuns la Stockholm, în drumul de întoarcere, așa că nu vom afla niciodată prea multe despre ultima parte a călătoriei sale, ca de obicei”¹⁶.

Itinerariul transilvănean al lui Arthur Evans, deși arhivat sub numele de *Saxon Transylvania*, nu s-a mărginit doar la vizitarea exclusivă a scaunelor săsești ale provinciei, cu toate că ele predomină. Dovadă stă prima parte a călătoriei sale, cea din zona Petroșani, ce cuprinde apoi traversarea munților până în Valea Sebeșului, cu zona de stâne și sate românești din „mărginimea” cursului superior al râului.

Narațiunea sa privitoare la traseul intracarpatic este dublată de mai multe ilustrate de epocă, dar mai cu seamă de seria de desene realizate în creion și, rar, în tuș (**fig. 2**), mici „comori” documentare despre locuri, oameni și monumente transilvane, unele dintre ele azi dispărute. În cazul acestei provincii analiza a putut primi, astfel, un plus de informație și valoare. Trecerea graniței dinspre Transilvania în România este echivalentul unei alte aventuri, însă desenul său *plain-air* – una dintre componentele pe care am apreciat-o îndeosebi în cazul periplului său „saxon” – a dispărut. Nu cunoaștem motivele, doar bănuim că era vorba de timp. Așadar, pentru parcurgerea de la nord la sud a Munteniei trebuie să ne mulțumim să coroborăm narațiunea exclusiv cu setul de fotografii pe care l-a procurat de prin locurile în care a trecut și care, așa cum vom vedea, nu ilustrează întocmai traseul parcurs, așa cum și-a închipuit Evans că ele îl reprezintă. Ilustrația, fie desene, fie fotografii, am ordonat-o nu după locul ei în filele albumului, aspect mai puțin relevant, ci în concordanță cu traseul descris în jurnalul său publicat în anul 1873.

Călătoria lui Evans poate fi reconstituită, prin urmare, din două tipuri de surse distincte, texte și imagini, care se completează într-un mod fericit: narațiunea călătoriei sale, publicată la Londra, în numărul din luna mai 1873 a *Fraser's Magazine*¹⁷, respectiv, memoriile surorii sale Joan, și albumul ce cuprinde desene în creion sau tuș, alături de fotografiile achiziționate pe traseu. Dacă jurnalul călătoriei a fost publicat deja în urmă cu 150 de ani, fără

Mills, cu precizarea că această corespondență cu mama sa poate fi urmărită doar până în Sibiu, întrucât restul scrisorilor probabil s-au pierdut (Evans 1943, p. 166, nota 1).

¹⁶ *Ibidem*, p. 176. Din cele arătate mai sus putem să înțelegem de ce și ultima parte a jurnalului călătoriei sale, desfășurată mai cu seamă pe linia Dunării, nu beneficiază decât de puține detalii.

¹⁷ Revistă cu profil general și literar care a apărut la Londra, între anii 1830 și 1882, fondată de Hugh Fraser și William Maginn. Din anul 1882 și-a modificat numele în *Longman's Magazine*.

a reține în vreun fel atenția istoriografiei românești, albumul a fost prezentat nu demult, pe portalul europeana.eu. Importante în acest context sunt, mai cu seamă, desenele, care ne permit să observăm care au fost locurile, clădirile, personajele care i-au atras cel mai mult atenția călătorului englez în drumetia sa, și asupra cărora a insistat, de cele mai multe ori, până la cel mai mic detaliu. Cu certitudine, lucrările de grafică din călătorie îi aparțin. O dovadă directă rezultă chiar din textul publicat la 1873, în care, ajuns în Sebeș, nota: „Un saxon s-a apropiat de mine în timp ce desenam și m-a invitat în casa lui”¹⁸. Explicațiile notate fie în desen, fie alături, în paginile albumului, îi aparțin, de asemenea, compararea cu scrisul de pe schițele și desenele realizate ulterior de Evans în Balcani fiind elocvent¹⁹. Grafica lui Evans este realizată în creion pe hârtie. În forma actuală, desenele sunt decupate din caiet, având colțurile ample rotunjite și prinse pe filele de carton ale albumului.

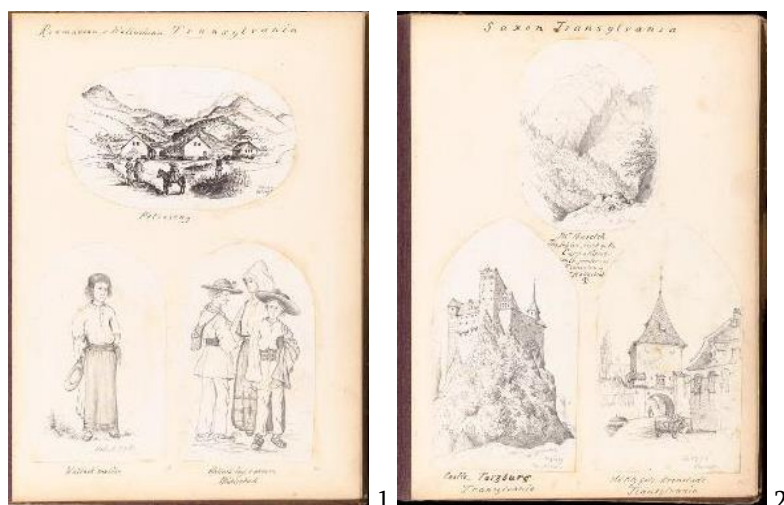

Fig. 2. Pagini din albumul cu desene realizate de A. Evans în Transilvania în anul 1872 (după <http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Alături de desenele în creion și tuș pe care le-a realizat în periplul său transilvănean, albumul cuprinde și mai multe fotografii achiziționate din Transilvania, de la panoramele unor orașe și imaginile unor monumente, la locuitorii săi. Cum primele cărți poștale apar în spațiul intracarpatic și în România ceva mai târziu, parte dintre ilustratele colecționate de el sunt produsul unor „cabinete”, văzute ca ateliere în care fotografiile, unele colorate, erau lipite pe cartoane, de dimensiunile aproximative ale unei cărți poștale²⁰.

¹⁸ Evans 1873, p. 583. Cel mai probabil întâlnirea s-a produs în timp ce realiza desenul bisericii evanghelice dinspre Piața Mare.

¹⁹ Vezi Elezovic 2021, imaginile 1-5, 7, 12, 14, 17.

²⁰ Klein 1994, p. 166, nota 39.

Cum în cercetarea istorică și urbanistică actuală, fotografia nu mai joacă de mult timp simplul rol de comunicator vizual al unei ipostaze încadrate de un fotograf artist sau amator, în cazul imortalizării unor localități sau clădiri (unele dintre ele dispărute), imaginea istorică se poate angaja într-un demers proiectiv în restituirea unor țesuturi urbane²¹ sau a reconstituirii unor lumi sociale diverse, de care am încercat să ținem cont prin analizarea fiecăreia în parte.

Întrucât este prima încercare de analiză critică a surselor cunoscute, în acest demers am încercat reconstituirea întregului traseu al călătoriei, cu comentarii asupra locurilor, monumentelor și populațiilor descrise sau ilustrate.

Lămuriri privitoare la începutul călătoriei

Arthur J. Evans a călătorit în zonele pe care ne-am propus să le prezentăm, alături de fratele său, Norman. Dacă ar fi să judecăm traseul doar în funcție de ilustrațiile din albumul său, ni-l putem imagina trecând Dunărea prin Porțile de Fier, cărora le și dedică un desen (plasat în Bulgaria) (**fig. 48**), ajungând probabil la Orșova, așa cum și alți călători înaintea sa au făcut-o, loc pentru debarcat și de vamă. Or, lucrurile nu au stat așa. Textul ce ne prezintă călătoria, publicat în 1873, debutează cu sosirea în Petroșani, cap de linie ferată, după cum ne spunea englezul. Acest detaliu, alăturat celui prin care autorul își îndemna cititorul insular să-și imagineze un salt imaginar până în „extremitatea estică a Ungariei”, sunt indicii că cei doi tineri aventurieri au pornit spre Transilvania cu trenul. Certitudinea vine însă din corespondența trimisă de Arthur la Londra, mamei sale, în care spunea că a început din Pesta „o călătorie extrem de ciudată într-un vagon întunecat de clasa a treia, alături de oameni îmbrăcați în mantale din piele de oaie și pălării ca ale cazacilor din Don”, experiență care a durat 30 de ore²². Călătoria pe drumul de fier a fost posibilă în regiune nu cu mult timp înainte; din 1868 pe Valea Mureșului dinspre Arad²³, respectiv din august 1870, când era inaugurată linia de cale ferată Simeria – Petroșani²⁴.

Cei doi tineri și-au dorit o călătorie pe cinste nu doar în privința zonelor explorate, ci și prin lipsa documentelor de trecere. Așa încât, cei doi au intrat ilegal, fără pașapoarte²⁵, atât în Austro-Ungaria²⁶, deci și prin Transilvania, cât

²¹ Mărgulescu 2015.

²² Evans 1943, p. 166.

²³ Probabil așa trebuie să ne explicăm, după cum vom vedea mai jos, cuprinderea în albumul său a unei fotografii realizate într-un atelier arădean, de pe acest traseu.

²⁴ Vajda 1971, p. 296.

²⁵ Aceasta în condițiile în care chiar și cu pașaport, un alt englez, amator de călătorii la Dunărea de Jos, J. H. Skeene, a întâmpinat probleme serioase la Orșova, cu decenii înaintea sa (Iorga 1929, p. 100).

²⁶ În descrierea reținerii sale de către șeful poliției din Sebeș, Arthur Evans mărturisește că a circulat fără pașapoarte prin Viena și Pesta (Evans 1873, p. 584).

și în România, respectiv la sud de Dunăre, în Bulgaria, singura reacție oferită de Arthur pentru atitudinea sa rebelă, fiind cea din momentul confruntării cu autoritățile din Sebeș, atunci când nota cu dispreț că „pașapoartele sunt o relicvă a barbarismului”²⁷.

Călătoria fraților Arthur John și Norman Evans din anul 1872

1. Călătoria prin Transilvania

După coborârea în gara din Petroșani începe cu adevărat aventura celor doi tineri. Primul loc descris este Petroșaniul, „mic sat situat la poalele unor dealuri gigantice”, localitate formată din două străzi cu colibe, cu un plan patulater²⁸, în care îi atrage atenția un anunț trilingv ce obliga ca toți câinii să poarte botniță. Locuitorii, „aparent, toți români”, sunt descriși prin portul lor, asupra căruia vom reveni mai jos. Din șederea lor aici, Arthur ne-a lăsat și două lucrări de grafică, în creion și tuș, asupra cărora vom insista.

Unul dintre aceste desene (intitulat *Wooden church, and modern megalithic monument Petroseny*) ilustrează o biserică de lemn românească construită pe un ușor dâmb (azi aplatizat). Biserița, cu altarul în ax, ridicată din bârne și acoperită cu șindrilă, beneficia de un pridvor situat sub același acoperiș, susținut de stâlpi din lemn sculptați. Deasupra pridvorului se ridică o mică clopotniță cu acoperișul în două ape. Pe coamă, biserica avea elemente decorative de formă rombică. Golurile de fereastră, mici, de formă patulateră, le întâlnim doar în zona altarului. De jur-împrejurul bisericii se disting în desen mai multe însemne funerare (cruci și stâlpi) din lemn, neîngrijite. Pe latura vestică, aproape de pridvor, își căuta parcă un echilibru o veche troiță din piatră, cioplită dintr-un monolit, cu un acoperiș patulater, cea care l-a inspirat pe englez să consemneze sub desen *modern megalithic monument*²⁹ (fig. 3/1-2).

După toate indiciile³⁰, biserica corespunde edificiului cu hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” (biserica „Sânonilor”) din cartierul Livezeni al Petroșaniului, cea mai veche construcție încă în picioare din localitate, azi cu statutul de monument istoric (cod LMI HD-II-m-B-03413). Construită în anul 1790, pe locul unui mai vechi lăcaș, biserica a beneficiat chiar în anul călătoriei

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 578; Evans 1943, p. 166.

²⁹ Subiectul legat de megalitiile preistorice îl va preocupa pe Evans, dovadă fiind seria de prelegeri din anul 1885, unele publicate (Evans 1886), altele nu, discutate nu demult de către Deborah Harlan (Harlan 2011).

³⁰ Nu a fost ușor să facem această identificare, constrânși fiind de modificările survenite asupra monumentului, dar mai cu seamă din cauza asemănării bisericii cu celelalte două biserici vechi din lemn ale Petroșaniului, anterior deservind sate distincte: cea din cartierul Sălătruc, cu aspect similar, ridicată și ea în secolul al XVIII-lea și cea din cartierul Gării, înlocuită în 1947, despre care Ioana Cristache Panait spunea că era, potrivit unui desen din 1939, „asemenea bisericii Sânonilor” (Cristache Panait 2000, p. 171). În atribuire a contribuit și conservarea lângă biserica din Livezeni a piciorului din piatră a vechii troițe „megalitice” desenată de Evans.

(fig. 3/4) fraților Evans de o amplificare pe latura vestică, prin adăugarea unui pronaos și a pridvorului cu stâlpi³¹. După aspectul actual (fig. 3/3), desenul lui Arthur îi surprinde aspectul anterior intervențiilor de extindere amintite. În urma acestora se modifică altarul în ax cu unul poligonal, cu cinci laturi, și apare decroșul.

Al doilea desen este un peisaj, sugestiv intitulat *Morning Petroseny* (fig. 4). Acesta înfățișează o parte din colonia de muncitori minieri din cartierul Petroșaniului, dezvoltat mult îndeosebi după vizita lui Evans. Colonia muncitorească a fost ridicată la mijlocul secolului al XIX-lea, iar în anul 1990 a fost inclusă pe Lista Monumentelor Istorice (cod LMI HD-II-a-B-03406), fapt ce, măcar teoretic, ar trebui să protejeze acest mare ansamblu legat de industria mineritului din Valea Jiului³². Privit în contextul apariției coloniei muncitorești din Petroșani, desenul lui Evans este una dintre cele mai vechi mărturii documentare vizuale asupra locuințelor minerilor de aici, cu siguranță construite cu puțin înainte de vizita englezului, întrucât abia la 1869 au apărut în Petroșani primele edificii care au însoțit investiția minieră. Ele se numeau *colonii*³³ și erau ridicate inițial din lemn și chirpic, înlocuite mai târziu cu case solide de tip baracă. Până în anul vizitei lui Evans, în Petroșani începuse în 1869 ridicarea Coloniei de Jos, iar după 1871 se începea construirea Coloniei de Sus³⁴, unde s-ar fi putut realiza și desenul în tuș.

Din Petroșani, cei doi frați și-au propus să ajungă pe jos în Sibiu. Temerara lor încercare nu a fost ocolită însă de peripeții, unele în care Arthur nota că s-au rătăcit ore bune, dar și că și-a simțit amenințată viața. Traseul montan dinspre Petroșani, destul de sinuos, trebuie să fi urmat spre răsărit Obârșia Lotrului, peste Pasul Tărtărău, ca să ajungă la muntele Tărtărău, la 1776 m altitudine, singurul pe care îl pomenește (sub numele *Tartareu*), cu mențiunea că a trebuit să-l urce, cu mare efort, după o ploaie ce a durat 14 ore. Din descrierea sa – unde consemnează că apoi au urmat creasta muntelui – cel mai probabil prin Pasul Tărtărău au ieșit spre Oașa, în Valea Sebeșului, după 10 ore de mers și rătăcirii. Se arăta fascinat de peisajul alpin al Carpaților din acel loc și de priveliștile care se deschideau de la înălțimi, însă mărturisise: „era înfricoșător de sălbatic”. Descrie pădurile seculare de brad și fag, în care fulgerele au făcut ravagii. În acel „peisaj profund singuratic”, aproape de

³¹ *Ibidem*, p. 170-171, fig. 148-149.

³² Cel puțin în presa locală s-a atras atenția asupra unei alte realități decât cea protejată de lege, cu construcții distruse sau ajunse în paragină. Drept urmare, parte din ansamblul numit „zona pietonală istorică” s-a alterat constant; vezi Carmen Cosman, <https://romanioliberal.ro/special/petrosaniul-declarat-de-ministerul-culturii-si-cultelor-166538/>; Carmen Cosman-Preda, <https://www.avantulliber.ro/2016/02/17/ce-s-a-ales-din-monumentele-istorice-ale-petrosaniului/>; Mihaela Mihai <https://gddhd.ro/din-comunitate/colonia-muncitoreasca-a-municipiului-petrosani-ramane-pe-lista-monumentelor-istorice/>, accesate la 13 august 2024.

³³ Toponimul „Colonii” este specific multora dintre cartierele muncitorești construite în secolele XIX-XX în zonele industriale din sudul Transilvaniei.

³⁴ Baron, Baron 2015, p. 23.

coșmar, liniștea era sfâșiată doar de croncănitul vreunui corb, ori de loviturile în copaci ale unei ciocănituri. În zonele mai joase a observat o faună variată de păsări (ciocănituri, coțofene, porumbei, pițigoi și pitulici), întâlnește urmele proaspete ale unui urs, dar și locul festinului său, „căpșuni sălbatice și zmeură cu un gust rafinat, răspândite peste tot; și ne-am imaginat că am găsit sala de mese a lui Bruin” (recte, ursul brun). Și, în final, spunea: „Aceasta este pădurea primitivă, iar noi am găsit că a ne croi drum prin ea este o muncă extrem de grea”³⁵.

După apariția mai multor poieni, fără țipenie de om, pe direcția nord-est, în care apărea tot mai clar că numai spre Sibiu nu vor ajunge, abia spre seară au dat de o potecă de păstori care i-a scos într-o vale, unde un câine i-a dus către o stână, la care au înnoptat, într-un cadru bucolic care l-a marcat prin arhaism, dar și noblețe. După alte nouă ore de mers, ajung după-amiază „la marginea unei văi frumoase, cu un pârâu la poalele ei”³⁶. Aici, găsind „o stâncă proeminentă” cei doi au hotărât să se odihnească la adăpostul ei, unde au aprins și un foc. Se aflau la ceva distanță în amonte de satul Șugag. Peripețiile au continuat în momentul în care Norman, care pescuia în râu, a descoperit că toate mișcările lor sunt urmărite de doi bărbați înarmați, care se furișau spre locul în care ei se aflau. În urma unui „consiliu de război”, cum îl numește Arthur, cei doi tineri decid să recurgă la o stratagemă care s-a dovedit inspirată, simulând rămânerea lângă foc, pe care au pus lemne umede, în timp ce, luându-și toate lucrurile, au pornit din loc. Cum urcarea pe stâncile foarte abrupte era imposibilă, au coborât în vale „ținând revolverele, pe care le încărcasem cu grijă, drept în fața noastră, pregătiți pentru ce era mai rău”. Probabil că amenințarea reală a „atacatorilor” a fost exagerată de conjunctură, cei care îi urmăreau fiind, posibil, gornicul pădurii și unul dintre ajutoarele sale, întrucât era interzis pescuitul în râu.

Cu un tonus mai bun decât ar fi pornit dimineața, după cum spunea Arthur, și după ce trec un pârâu (probabil este vorba de Dobra), „în sfârșit, spre marea noastră bucurie, am găsit cea mai bună potecă pe care o văzusem de zile întregi” și după alte ore de mers înnoptarea se face în șopronul unui tăietor de lemne. Erau aproape de Valea Frumoasei și intuim că Evans folosind, în cel puțin două rânduri, expresia *beautiful valley*, nu face decât să traducă involuntar în engleză numele pe care râul îl avea în limba română.

Cel mai probabil câtă vreme fratele său pescuia în pârâu, Arthur a realizat, cu mare acuratețe, desenul pe care l-a intitulat *On the River Mühlenbach in the middle of the Carpathians (South West Transylvania)* (fig. 5). În acest chip a fost posibilă localizarea popasului celor doi pe vale și să înțelegem și sub ce „stâncă proeminentă” se pregăteau să înnopteze. Ne aflăm în amonte cu peste 7 km de Șugag, cu vedere către „Masa Jidovului” – o

³⁵ Evans 1873, p. 580.

³⁶ Pentru relatările prezentate în acest paragraf, vezi *ibidem*, p. 581-582.

formațiune stâncoasă aparte (**fig. 6**) ce și-a găsit parcă în timp un echilibru pe panta stâncoasă abruptă, situată pe malul drept al râului Sebeș, azi rezervație naturală protejată³⁷. Nicio călătorie prin Valea Sebeșului nu poate să rateze acest frumos „megalit”. Stânca este amintită și în cunoscuta monografie *Dacia preistorică* a lui Nicolae Densușianu, deși acesta nu îi cunoștea numele³⁸. Lucian Blaga, în *Hronicul și cântecul vârstelor*, rememora întâlnirea sa cu stânca ce se înălța deasupra râului, în vara anului 1903: „Iată *Masa Jidovului*, zise Tata, arătându-ne o formațiune geologică ce lua cu asalt, vertical, toate țăncurile. Era un picior de stâncă, înalt de sute de metri, purtând în vârf o lespede enormă, orizontală, ansamblul semănând cu o masă gigantică”³⁹. Deși denumirea actuală este aceeași cu cea consemnată la Blaga, în vechime ea era cunoscută de sași cu numele de „Piatra Diavolului”, așa cum ne-o prezintă la 1857 Friedrich Müller, cel care expune și o legendă a sașilor despre numele ei, ai căror protagoniști erau diavolul și fetele frumoase furate de acesta din satul Căpâlna⁴⁰.

În timp ce cobora pe firul apei, Evans impresionat de spectacolul răsăririlor de stânci verticale din versanții abrupti, nota: „ca niște castele ruinate ale unor uriași, se înălțau turnuri, turnulețe și vârfuri de stâncă”, în care spunea că atât de imenși erau copacii, încât trebuie ca să îi vezi ca să crezi. Apoi se oprește să descrie flora văii⁴¹, impresionat fiind de paturile de garoafe, floarea-soarelui sălbatică, clopoței de „culoarea celui mai pur *lapis lazuli*” și mușcata albastră, mai presus de toate, încât încheie spunând „această vale este o grădină perfectă” și se întreba retoric: „Am dat peste Grădina Paradisului?”⁴².

Urmând firul râului Sebeș⁴³, trecând în aval prin mai multe sate⁴⁴, unde au primit de mâncare de la localnici (pâine, brânză, pere, prune uscate)⁴⁵, cei doi tineri ajung în satul Petersdorf (azi Petrești), „cu nume german, dar

³⁷ Stânca, monument geologic al naturii, având o înălțime de cca. 5 m, este parte a unui masiv stâncos și este formată din șisturi cristaline, micașturi și paragneise, cu o arie protejată de 2 ha, în care regăsim specii protejate, precum pinul de pădure și zădă. Locul aparține de comuna Jina.

³⁸ Densușianu 1913, p. 188-189, nota 1.

³⁹ Blaga 1973, p. 56; vezi și Cărpinișanu 1995, p. 69.

⁴⁰ Müller 1857, p. 167-168. Membrii unei expediții științifice maghiare din anul 1906 o menționează cu numele de „Masa Jidovului” („zsidó asztal”), tot în legătură cu evreii („jidovi”) fiind și alte nume date stâncilor, precum „Nasul Jidovului” („zsidó orra”) (Quint 1906, p. 457) și, cel mai probabil, și „Jidoștină”, aflat vizavi de aceste stânci.

⁴¹ Pentru flora și vegetația Văii Sebeșului, unde preocupările pentru studierea lor încep încă din secolul al XVIII-lea, vezi Borza 1959.

⁴² Evans 1873, p. 582; Evans 1943, p. 169.

⁴³ Identificarea făcută de autorii prezentării albumului este greșită: „most likely the Mureș River which flows through Sebeș (aka 'Mühlenbach') (Hungarian name for river is Maros; Croatian: Moriš, German: Mieresch, Marosch or Muresch)”, în primul rând din cauza faptului că râul Mureș nu curge prin Sebeș.

⁴⁴ Chiar dacă nu sunt amintite, ele sunt Mărtinie (pe atunci doar un grup de case), Căpâlna, Laz, Săsciori și Sebeșel.

⁴⁵ Evans 1943, p. 170.

aparent locuit exclusiv de români” și de aici trec în Sebeș, unul dintre cele șapte burguri ale sașilor transilvăneni, despre care ne spune că era „oraș complet german, cu o piață mare și străzi cu case cu două etaje și acoperișuri înalte și înclinate”. Primele descrieri vizează aspectul așezării, biserica fortificată, pe care o compară, în anumite privințe, cu biserici din Sibiu sau Viena:

„În centru se află o biserică veche în stil gotic, cu un turn acoperit cu țigle pestrițe, asemănător cu cel al bisericii Sf. Ștefan din Viena, înconjurată de un cerc de ziduri înalte, care serveau drept apărare în timp de război. Rămășițe ale aceluiași tip de biserică-cetate pot fi văzute la Hermannstadt. În jurul orașului se află un alt cerc de ziduri vechi, iar dincolo de acestea se află Vorstadt, suburbiile, locuite aproape în întregime de români și formate din colibe mizere”⁴⁶.

Cetatea Sebeșului, cu limitele sale medievale bine conturate după închiderea între fortificațiile ridicate începând cu secolul al XIV-lea, a fost locuită de sașii colonizați⁴⁷, dar asupra lor stăruie prea puțin. Totuși, o face în dreptul unei întâlniri cu o semnificație aparte, din punct de vedere cultural. Este momentul în care Arthur Evans interacționează cu un personaj important al Sebeșului, și nu numai, care, în timp ce primul desena, l-a invitat la el acasă. Iată cum rememora englezul întâlnirea:

„Un saxon s-a apropiat de mine în timp ce eu desenam și m-a invitat în casa lui, o căsuță micuță cu trei camere, dar plină până la refuz cu colecții care ilustrau istoria naturală a țării; erau vitrine cu păsări, fluturi și molii, dulapuri cu gândaci, cutii cu scoici terestre și câteva specimene prețioase din mări îndepărtate, toate colectate, aranjate, împăiate, denumite, clasificate și iubite de el însuși. Era foarte sărac, iar restul mobilierului său consta, din câte îmi amintesc, din câteva scaune aspre, o masă, un pat și câteva oale și tigăi cu care își pregătea cina”⁴⁸.

Întrucât în Sebeș, singurul cu preocupări de colecționar entomolog a fost Iuliu Bretz, persoana al cărei oaspete a fost Evans nu poate fi identificată decât cu acesta. Colecția sa de insecte a intrat în anul 1958 în patrimoniul Muzeului Municipal „Ioan Raica” din Sebeș, de la Iuliu Bretz junior⁴⁹.

Lui Arthur i-au captat însă atenția oamenii vecinătăților din Sebeș, care nu au fost doar descriși de către acesta, ci și immortalizați în două desene realizate în creion. Ocazia perfectă pentru a se întâlni cu îmbrăcămintea de sărbătoare a fost ziua târgului anual din Sebeș, care se întâmpla să fie chiar în

⁴⁶ Evans 1873, p. 583.

⁴⁷ Pentru probleme privitoare la Sebeș, vezi: dezvoltarea urbană (*Sebeș. Atlas* 2004; Anghel 2011), fortificațiile orașului (Anghel 2011; Salontai 2022); biserica evanghelică (Heitel 1964; Anghel 2011), fortificația bisericii evanghelice (Popa, Ghenescu 2011).

⁴⁸ Evans 1873, p. 583.

⁴⁹ Török *et alii* 2020, p. 8. Mulțumim colegului Radu Totoianu pentru sprijinul dat în identificarea acestui colecționar.

momentul vizitei sale în cetatea sașilor și „la care participau aproximativ 30000 de țărani din țară și din munți, de departe și din larg”⁵⁰. Deși cifra avansată pare exagerată, precizarea lui Evans că „de dimineață devreme, piața mare, străzile și fiecare spațiu disponibil din oraș erau pline de tarabe ridicate în grabă, de o mulțime de țărani” face credibilă totuși participarea în număr foarte mare. Detaliul că s-a aflat la un târg anual ne permite să datăm prezența lui Arthur Evans în Sebeș în 14 august 1872, de „târgul Sântămăriei”⁵¹.

„Ce abundență de costume! Ce culori strălucitoare!”, exclama călătorul la vederea frumoaselor straie de sărbătoare etalate în piețele și pe străzile Sebeșului! Întrucât prezentarea detaliilor legate de port se va regăsi în paginile de final, aici remarcăm produsele comercializate la acest târg anual. Se vindeau foarte multe produse ce proveneau din gospodăriile țăranilor și ciobanilor din zonă⁵²: brânză, murături, fructe, miere, pânze țesute, găleți și ciure din lemn. De la târg, oamenii duceau cu ei produse manufacturate specifice orașului: pălării mari, șerpăre, cuțite, bijuterii, haine, vase „romane” și din alamă, remarcând însă arhaismul vaselor de lut⁵³.

Feeria sărbătorii la care asista cu mare plăcere i-a fost curmată curând, în Sebeș frații Evans având de oferit explicații autorităților pentru că nu aveau asupra lor pașapoartele, problemă ce începuse cu o zi în urmă, la un han unde au înnoptat. În timp ce privea, curios, anunțurile afișate pe clădirea Primăriei⁵⁴, Arthur este poftit de un aparent cerșetor, un „omuleț cu înfățișare răutăcioasă, îmbrăcat în zdrențe maro” să urce treptele clădirii, unde este închis într-o cameră mică din piatră, ca apoi să fie condus în biroul șefului poliției locale, unde este interogat. Șocat de faptul că cei doi tineri circulau fără pașaport, acesta din urmă îi amenință cu trimiterea înapoi la Budapesta, de unde și-au început călătoria. I-a scos însă din încurcătură numele unei cunoștințe comune (judecătorul „Herr von P.”), moment în care „Herr Nupkins” – cum îl numește Evans⁵⁵ – l-a convins pe polițist să îi dea drumul. Dar, în fața primăriei a reapărut cerșetorul, un delator plătit, care frustrat de eliberarea englezului, l-a agresat fizic pe Arthur, căruia i-a smuls cravata și i-a aplicat o ploaie de lovituri. Târât din nou în aceeași „clădire sumbră” ajunge

⁵⁰ Evans 1873, p. 583-584. Pentru aspectul Pieței Mari a Sebeșului în timpul zilelor de târg, peste câteva decenii, vezi fotografiile sau vederi de epocă, la Raica 2002, p. 250; Anghel *et alii* 2014, p. 39-41, 48-49, 51-52.

⁵¹ Călătoria lor știm sigur că a început în luna august (Evans 1873, p. 578). Un calendar din 1794 stabilea trei târguri importante în Sebeș, unul dintre ele, „târgul Sântămăriei”, fiind în data de 14 august (Raica 2002, p. 80).

⁵² În corespondența către mama sa, Arthur îi numea, mai specific, „The mountain folk” (Evans 1943, p. 170).

⁵³ Evans 1873, p. 584; Evans 1943, p. 170.

⁵⁴ Pentru clădirea vechiului sediu al Primăriei (*Stadthaus*), demolată în anul 1909 și aflată pe locul celei actuale, vezi Raica 2002, p. 174 (foto sus); Anghel 2011, p. 163-165, 196-198, fig. 23.

⁵⁵ Aluzie, cea mai probabilă, la numele judecătorului George Nupkins, un personaj din romanul *The Pickwick Papers*, scris de Charles Dickens.

„într-un fel de celulă plină de prizonieri țărani”, însă este din nou eliberat de același oficial, după o întrevvedere privată⁵⁶. Însă îndemnul acestuia „Întoarce-te în liniște la hotel!” i s-a părut arogant lui Evans, iar orgoliul de englez a răbufnit, după cele tocmai pățite.

„Era prea mult – leul britanic se trezise în sfârșit. I-am spus că englezii nu ar fi acceptat niciodată un astfel de tratament; aveam un ambasador la Viena și, dacă nu îmi oferea reparații pe loc, ar fi auzit mai multe despre asta. Asta l-a făcut să cedeze. Urma să vină la hotelul domnului cu cineva care vorbea engleza și să rezolve problema. A venit și mi-a dat de ales între a-l urmări penal pe micul spion sau a-i permite să aibă onoarea de a-i da nemernicului o pedeapsă sumară de patruzeci și opt de ore de închisoare. Am fost de acord cu cele patruzeci și opt de ore”⁵⁷.

Din relatare reținem și referirile la închisoare, care, iată, se afla în sediul vechi al Primăriei. Deocamdată este cea mai sigură informație pe care o avem pentru Sebeșul modern, în condițiile în care localizarea unei închisori s-a făcut doar în baza vechii tradiții locale, într-o sală de la demisolul aflat pe aripa vestică a Casei Zápolya⁵⁸.

Arthur Evans a dedicat și patru desene în creion pe hârtie popasului său în Sebeș și în împrejurimi, ilustrând unul dintre turnurile incintei orașului, biserica evanghelică, o fată româncă și doi băieți români împreună cu mama lor. Aici vom prezenta doar primele două, ultimele urmând să fie analizate la subcapitolul dedicat modului în care englezul i-a văzut pe români.

Un prim desen al lui Evans dedicat patrimoniului medieval construit ilustrează un turn ce se leagă de o incintă, cu creneluri și guri de tragere, sub care autorul a consemnat cu tuș negru *Old town walls / Mühlenbach / Transylvania*. Între ziduri și o alee abia schițată, paralelă fortificației, câțiva copaci dau viață imaginii cu ruina de cetate. În colțul din dreapta, jos, se conturează acoperișul într-o singură apă, sprijinit pe zidul de incintă, al unei posibile anexe din lemn susținută de stâlpi scunzi⁵⁹ (**fig. 7/1**).

Fără îndoială, desenul ilustrează cel mai renumit dintre turnurile cetății Sebeșului (din cele șase păstrate), anume Turnul Croitorilor, devenit celebru sub denumirea mult mai cunoscută de Turnul Studentului (**fig. 7/2**). Desenul s-a realizat din exteriorul zidurilor cetății medievale a Sebeșului (cod LMI AB-II-a-A-00325). Povestea din spatele acestei denumiri coboară până în veacul al XV-lea și se leagă de expediția sultanului Murad al II-lea, care în anul 1438 a atacat Sebeșul. Doar un grup restrâns de apărători ai cetății a opus rezistență,

⁵⁶ Experiențele de acest tip nu au fost o întâmplare, întrucât ele se vor tot repeta în călătoriile sale balcanice; vezi, de pildă, pe cea din Bosnia, la Evans 1943, p. 179.

⁵⁷ Evans 1873, p. 585.

⁵⁸ Raica 2002, p. 79, cu mențiunea unei alte închisori din perioada medievală în casa magistratului (p. 226); Anghel 2011, p. 129-130.

⁵⁹ Anexa este prezentă și în fotografia turnului, realizată de Emil Fischer (vezi *infra*) cândva în primele decenii ale secolului XX.

în chip dramatic, retrăgându-se în Turnul Croitorilor, printre aceștia aflându-se și „studentul din Romos”, cunoscut în cronică drept *Georg Captivus Septemcastrensis* (1422-1502), pe atunci în vârstă de 16 ani⁶⁰. Întors din robia turcească, acesta va scrie și publica prima lucrare de amploare despre acești cuceritori, *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum* (Roma, 1481). Turnul Croitorilor/Studentului apăra colțul sud-estic al fortificației, având o formă pătrată, cu laturile de 5 m, ridicat pe patru nivele, primele două construite odată cu cetatea, în secolul XIV⁶¹. În forma ilustrată de Evans este fără acoperiș, iar această stare de conservare a turnului data de multă vreme, același detaliu fiind immortalizat și în veduta Sebeșului realizată de I. I. Haas la 1736⁶². Coiful turnului, în forma surprinsă în cele mai vechi fotografii (nedatate)⁶³ trebuie să fie rezultatul unei restaurări a acestuia. Judecând după anul 1887 de pe steagul de vânt aflat în vârful acoperișului, restaurarea trebuie să se fi produs la un deceniu și jumătate de la vizita fraților Evans.

Un alt monument care se regăsește în desenele lui Evans realizate în Sebeș este biserica fortificată, cu textul în tuș negru *Muhlenbach church Transylvania* (fig. 8/1). Vederea monumentului s-a realizat asupra colțului nord-estic, dinspre Piața Mare, aproape de frontul clădirilor de pe Sikulorumgasse, pe care se afla și clădirea primăriei. Unghiul a devenit unul preferat de artiști și fotografi și îl vom regăsi și în immortalizările monumentului din secolul următor⁶⁴ (fig. 8/2). Acesta era cel mai favorabil, întrucât, datorită perspectivei care se deschide, permitea vizualizarea atât a turnului, cât și a corului, redată de Evans cu toate detaliile importante: turnul-clopotniță cu cele patru turnulețe care înconjoară fleșa, țigla policromă, orologiul indicând ora 11:20, dar și ferestrele gotice ale corului și pilaștri cu statui pe console aflate sub baldachine, ultimele conferind bisericii din Sebeș primul loc în rândul bisericilor gotice transilvane, nu doar în privința numărului statuiilor, ci și a varietății iconografice⁶⁵. În prim-planul desenului se disting, spre stânga, halele comerciale ale orașului, construite în secolul al XVIII-lea, precum și o

⁶⁰ Georg Captivus 2017, p. 39-41.

⁶¹ Anghel 1976, p. 154-155, fig. 4; Anghel 1986, p. 164, pl. XXXIX; Dan 1998, p. 308, 310; Raica 2002, p. 55, 67-69; Anghel 2011, p. 27, 84, 117, fig. X. Breasla Croitorilor este atestată însă abia în anul 1485 (Dan 1997, p. 275; Raica 2002, p. 57), dar existența sa este mai veche, întrucât în acel an își modifica statutul. La mică distanță de turn s-a decapat, nu demult, fațada casei breslei croitorilor, de pe b-dul Lucian Blaga, nr. 48, datată 1567 (Anghel 2011, p. 28, 139), cu un an înainte ca statutele breslei să fie înnoite, la 1568 (Raica 2002, p. 57).

⁶² Pentru vedută, vezi Anghel 2011, p. 164, fig. 24.

⁶³ Cea mai veche fotografie cunoscută este cea a fotografului Emil Fischer, care poate fi datată în primele decenii ale sec. XX (<http://clasate.cimec.ro>), în imagine putând fi observată și anexa din lemn adosată incintei desenate de Evans; vezi *ibidem*, fig. X (fototeca MMIR Sebeș), cu datare foarte probabilă în prima parte a secolului XX.

⁶⁴ În schimb, cu nici un deceniu înainte, la 1864, era publicat cunoscutul desen al lui Rohbock, care a ales să ilustreze biserica dinspre sud-est (Hunfalvy, Rohbock 1864, p. 246, gravura cu titlul *Muhlbach Markt und Kirche*).

⁶⁵ Arion 1974, p. 53.

clădire veche, adosată incintei bisericii, probabil atelierul tinichigiului Kandert⁶⁶, cu acoperișul într-o apă, prezentă pe toate vederile cu monumentul, datate în prima jumătate a secolului al XX-lea. La dreapta acestei clădiri se distinge ce a mai rămas din incinta nordică a bisericii: un zid oblic ce se leagă de zidul pe care s-a adosat clădirea amintită, ce conserva două niveluri de goluri de tragere (**fig. 9/1**). Cele două segmente de zid – oblice, raportat la axa lungă a bisericii – reprezintă rămășițele de nord-est ale fortificației bisericii care, pe acest sector, a luat această formă de buclă fațetată pentru a putea încorpora capela Sf. Jacob. Probabil incinta pe această latură se poate data odată cu încheierea lucrărilor la capela gotică, înainte sau după anul 1500, iar traseul precis al zidului a fost stabilit în urma săpăturilor arheologice din 2006⁶⁷ (**fig. 9/3**). Adosată zidului nordic al incintei este o mică construcție cu acoperișul în două ape, probabil din lemn. De interes sunt și detaliile de fundal ale desenului, schițate mai puțin elaborat, care aparent ar trăda lipsa unei intenții de poziționare tocmai corectă a lor. În plan secund față de zidul incintei de nord se distinge silueta unei construcții asemănătoare unui turn. Întrucât pe latura vestică fortificația bisericii a fost demolată odată cu construirea clădirii Gimnaziului Evanghelic, în anul 1863⁶⁸, silueta turnului nu ar putea fi identificată, pe direcția respectivă, decât cu cea a turnului porții de apus a incintei orașului, despre care nu avem prea multe date, dar care și azi se mai păstrează, însă doar parțial⁶⁹. Rețin atenția silueta unei case cu frontonul triunghiular și pinion, precum și turla unei biserici. În privința casei există o evidentă dificultate în a fi identificată cu una dintre casele frontului stradal care închidea Piața Mică pe latura vestică a sa, dar ea apare și în fotografia ilustrată și de noi (**fig. 9/2**). Fără să avem vreo certitudine, nu este exclus ca ea să reprezinte clădirea fostei brutării a școlii, amintită de Andreas Heitz în secolul al XIX-lea⁷⁰. Prin reconstituirea unghiului din care s-a făcut desenul, cât și fotografia deja invocată, cu poziția în topografia orașului, silueta turlei de biserică, ca ultim detaliu al desenului, trebuie să aparțină bisericii greco-catolice, cu hramul „Schimbarea la Față”, sfințită în anul 1818⁷¹.

Din Sebeș, călătoria celor doi englezi continuă spre Sibiu. Așa cum aminteam, coborârea lor pe Valea Sebeșului a fost una accidentală, urmare a rătăcirii prin munți, întrucât chiar după plecarea de la ultima stână, direcția lor era către capitala sașilor transilvăneni, nu spre Sebeș⁷². Deplasarea s-a făcut

⁶⁶ Sugestie oferită de colegul Radu Totoianu.

⁶⁷ Popa, Ghenescu 2011, p. 232-233, fig. 8-16, 19-20, 25-27.

⁶⁸ Vezi Anghel 2011, p. 185-186; Popa, Ghenescu 2011, p. 234, 239-240.

⁶⁹ Însotită cert în secolul al XVIII-lea de o barbacană; Anghel 1986, p. 164-165; Anghel 2011, p. 84, 116-117, 144, 146, 184, 225, fig. 12, 34, XIII.

⁷⁰ *Sebeș. Atlas* 2004, p. XII; Popa, Ghenescu 2011, p. 238.

⁷¹ „Biserica Bob”, după numele episcopului unit care a participat financiar la zidirea ei. Pentru biserică, vezi îndeosebi Fleșer *et alii* 2005, p. 136-138.

⁷² „Gazda noastră a insistat să ne însoțească o parte din drum până la La Sibie, cum îi spun românii orașului Hermannstadt” (Evans 1873, p. 581; Evans 1943, p. 169).

cu o diligență cu șase cai, „deoarece căile ferate nu au ajuns încă în capitala Transilvaniei”. Prima impresie la vederea orașului Hermannstadt, „complet german, cu o biserică gotică mare și un turn pestriț”, a fost una pozitivă: „Este un oraș foarte plăcut”. Compararea sa cu orașele din Austria sunt în avantajul așezării de pe Cibin: „Aceste coșuri ciudate, aceste acoperișuri ascuțite, aceste case în culori calde – cât de diferite sunt de uniformitatea cadaverică a atâtor orașe austriece, cu obloane albe! Amintește mult de Nürnberg”. Cu toate acestea, nu este impresionat de alte locuri menite să îi inspire scrisul, înainte de plecarea de aici, mulțumindu-se să consemneze și câteva nemulțumiri:

„Hermannstadt este un loc al amintirilor vechi. Aici nu prea există afaceri, nu există viață; un sentiment de melancolie planează asupra orașului. Cel puțin pentru ochii englezilor, este trist să vezi că fiecare a treia persoană pe care o întâlnești este soldat. Și de ce, deși sunt atât de puțini maghiari aici, anunțurile oficiale sunt afișate ostentativ în limba maghiară?⁷³.”

Sibiul este ilustrat prin două fotografii și prin două desene. Una dintre fotografiile încadrează biserica evanghelică și Piața Huet, sub titlul *Church in the marketplace, Hermannstadt*. Este o vedere asupra laturii nordice (fig. 13/2). Câteva detalii ale fotografiei ajută și la datarea acesteia. Deasupra axului altarului se poate observa un scripete, montat în gura unei deschideri din acoperiș (fig. 14/1). Acesta era folosit pentru ridicarea unor materiale de construcție din lemn necesare unui șantier, pe latura nordică a altarului fiind vizibile mai multe grinzi din lemn. Mai mult de atât, câteva cadre patruleterate sprijinite de altar (fig. 14/2) pot fi interpretate ca tiranți din lemn, ceea ce plasează perioada realizării fotografiei, sub rezerva firească, în timpul desfășurării șantierului de restaurare a bisericii dintre anii 1853 și 1855, atunci când au avut loc intervenții extinse pentru montarea tiranților din lemn pentru zăvorire⁷⁴, ceea ce ar situa fotografia printre cele mai vechi ale Sibiului⁷⁵. Un desen din secolul al XIX-lea surprinde edificiul bisericii dintr-un unghi similar celui din fotografie⁷⁶.

Sub numele *Houses and Church Hermanstadt* (fig. 15), unul dintre cele două desene ale lui Evans încadrează imaginea dominată în fundal a siluetei bisericii evanghelice Sf. Maria, văzută de pe una dintre străzile medievale, atestată în secolul al XV-lea (Hundsrücken, cum se numea la acel moment, ulterior Centumvirilor, astăzi Al. Odobescu). În partea dreaptă a desenului este Casa Altemberger-Pempflinger, care se distinge printr-unul dintre stâlpii de colț ai logiei și ornamentația consolelor bovindoului de pe latura cu strada

⁷³ Evans 1873, p. 585.

⁷⁴ <https://www.p-a.ro/protejarea-si-punerea-in-valoare-a-cladirii-de-patrimoniu-biserica-evangelica-c-a-sibiu-prin-lucrari-de-conservare-si-restaurare/>, accesat la 12 noiembrie 2025.

⁷⁵ Pentru posibili autori care ar fi putut activa în această perioadă în Sibiu, vezi Voinea 2018, p. 161-163.

⁷⁶ Autorul lucrării de grafică ar fi sibianul Karl Danielis (Mesea 1999-2000, p. 467, fig. 1) sau Robert Krabbs (Marcu Istrate 2007, p. 51, fig. 46; Borș, Nanu 2021, p. 64, nr. 35).

amintită, cu componente stilistice realizate în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Clădirea, una dintre cele mai renumite din Sibiu⁷⁷, a găzduit vreme de patru secole, până în 1948, vechea primărie a orașului, iar de câteva decenii adăpostește Muzeul de Istorie din Sibiu.

Probabil că nu întâmplător Evans a cuprins în albumul său două imagini ale bisericii evanghelice din Sibiu, respectiv una fotografică și un desen, ceea ce, în demersul călătorului englez, poate sublinia și importanța edificiului și a orașului pentru istoria sașilor⁷⁸.

Al doilea desen sibian, *Remains of old fortifications Herman[n]stadt* (fig. 16), ilustrează Turnul Aurarilor, ce aparținea vechilor fortificații ale orașului. În condițiile în care imaginile cu acest turn sunt puține, desenul lui Evans aruncă o nouă perspectivă asupra acestui sector din incinta a III-a a fortificației Sibiului, aflată pe Soldisch (în zona intersecției străzilor Ioan Lupaș și Bastionului). Ridicat la mijlocul secolului al XV-lea și demolat în 1880/1881, *Goldschmidt (turris Aurifabrorum)*⁷⁹ este cunoscut din două acuarele realizate de sibianul Johann Böbel⁸⁰, ale căror detalii ajută substanțial în identificarea acestui turn, în unele situații imaginea fiind greșit asimilată cu Turnul Soldisch⁸¹.

Am lăsat la urmă prezentarea unei vederi generale a Sibiului, urbe privită dinspre nord-vest, pe care Evans a cuprins-o în album într-un chenar oval, sub care a notat, simplu, *Hermannstadt* (fig. 13/1). Ilustrata are în spatele său o poveste specială, întrucât reprezintă cea mai veche vedere cunoscută a Sibiului. Potrivit observațiilor lui Konrad Klein, aceasta are la bază o fotografie combinată cu pictură realizată de Theodor Glatz, în jurul anului 1860⁸². Un detaliu din fotografie, respectiv o vedută redusă la zona centrală a fotografiei – incluzând clădirile din jurul bisericilor din orașul de sus – a stat la baza tipăririi celei dintâi cărți poștale din istoria Transilvaniei, probabil la 1885⁸³. Panorama Sibiului, sub forma unei gravuri, a fost cuprinsă în anul 1865 și în jurnalul de călătorie prin Ardeal al unui alt cunoscut englez, Charles Boner⁸⁴.

⁷⁷ Pentru această clădire, a se vedea Dima 1940, p. 27-29; Fabini 1972, p. 23-29; Fabini 1982, p. 122-127, 176-18, fig. 75-78, 105-109; Fabini 1997; Avram, Bucur 1999, p. 220-222.

⁷⁸ Pentru monument, vezi Avram, Bucur 1999, p. 70-77; Marcu Istrate 2007, *passim*; Marcu Istrate *et alii* 2007, p. 50-60, fig. 49-61; Marcu Istrate *et alii* 2015, *passim*; Crângaci-Țiplic, Țiplic 2017, tabelul 1, nr. 67; Țiplic, Crângaci Țiplic 2019, p. 371, tabelul 1, nr. 67.

⁷⁹ Bichiceanu 1999, p. 144.

⁸⁰ <https://sibiucity.ro/ro/foto2/johann-boebel-turnul-aurarilor>, accesat la 23 noiembrie 2025.

⁸¹ Cozma [f.a.] *Turnul Soldisch*.

⁸² Klein 1994, p. 166-167, Abb. 1-3; Spănu, Voina 2019, p. 423, foto 2.

⁸³ Sunt opinii că prima carte poștală transilvăneană s-ar fi tipărit la Sibiu începând cu anul 1883 (Opriș 1987, p. 56; Dragomir 1994, p. 4); critica privitoare la datare, la Klein 1994, p. 159-160, 166, 168.

⁸⁴ Boner 1865, gravură fără numerotare, inserată între p. 66 și 67; amintită și la Klein 1994, p. 166.

Din Sibiu, frații Evans pornesc cu diligența mai departe, către Brașov (Kronstadt), printr-o „țară aridă”. Ajunși aici îi încearcă o ușoară dezamăgire, probabil întărită de cele întâlnite pe traseul dinspre Sibiu, privitor la ceea ce se așteptau să fie, cu adevărat, *Sachsenland*:

„Dar cum se face că dai peste sate cu nume saxone și aproape niciun locuitor saxon, sau peste altele în care aceștia au dispărut complet? Cum se face că poți să te plimbi prin suburbiile «orașelor regale» și să întâlnești numai români? Acestea sunt întrebările care se pun călătorului prin Sachsenland; iar pentru englezi, care se mândresc cu o relație mai strânsă cu sașii decât cu alte triburi germane, este o întrebare tristă”⁸⁵.

În descrierea lui Arthur Evans, Brașovul beneficia de o poziție ideală, cu deschidere spre câmpie, dar și adăpostit la poalele abrupte ale munților. Văzut ca un bastion al lumii germane în răsăritul dublei monarhii, respectiv al Transilvaniei, vechiul Kronstadt, spune Evans, avea avantajul ridicării sale la răscrucea unor drumuri importante, cu trei trecători, ceea ce îi permitea „o anumită activitate comercială, iar magazinele sale vesele și străzile aglomerate prezintă un contrast plăcut cu Hermannstadt-ul liniștit și somnoros, a cărui activitate comercială reală pare să se limiteze la câteva piei de urs”. Comparațiile cu Sibiu continuă, în detrimentul celui din urmă, în privința aspectului *intra muros*, remarcând, din nou, marea prezență românească în suburbii, în comerț, dar și prin biserici.

„Și aici există ziduri vechi, turnuri, arcade și o biserică gotică veche, iar dincolo de limitele «orașului» se întind suburzii întinse, cu căsuțe mici, saxone și românești, fiecare având în vârf câte o măciulie argintie sau o giruetă, și biserici grecești cu turlle și pinacluri argintii, fresce strălucitoare și case ale clerului grec cu sfinți medievali pitorești pictați pe exterior, și înălțimi mai mici în jur, acoperite cu turnuri în ruine și forturi moderne”⁸⁶.

De pe traseul său răsăritean în provincie, regăsim și două fotografii ale Brașovului. Una dintre ele este o panoramă cu orașul văzut de pe „Cetățuie”, cu silueta Bisericii Negre în plan îndepărtat (**fig. 18/2**). A doua ilustrată este tot o vedere generală cu Brașovul⁸⁷, însă realizată dintr-un unghi opus, în plan apropiat cu zona centrală, cuprinzând Biserica Neagră și Casa Sfatului, iar în plan îndepărtat cu dealul și cetatea medievală de pe „Cetățuie” (**fig. 18/1**). Remarcăm doar în cazul primei vederi, de pe *Schlossberg*, aspectul diferit al prim-planului, cu edificiile dispărute comparativ cu următoarele fotografii ale urbei de la poalele Tâmppei, ce datează de la finele secolului al XIX-lea. Este vorba de latura nord-estică a cetății, cu Poarta nouă a Vămii și maidanul din fața sa, așa cum o cunoaștem atât dintr-o fotografie din anul 1867 (**fig. 19/1**), cât și din lucrări de grafică tipărite, fie sub formă de cărți poștale, fie de

⁸⁵ Evans 1873, p. 586.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Editorii albumului nu au putut identifica localitatea, imaginea fotografică neavând explicația păstrată.

gravuri⁸⁸, una din anul 1859⁸⁹ (**fig. 19/2-3**). În forma ilustrată, Poarta Străzii Vămii – înlocuind-o pe cea medievală – a fost construită în anul 1838, în stil clasicist, de către meșterul Andreas Dieners, fiind demolată după doar o jumătate de secol, în 1891, ca să facă loc accesului locomotivei cu aburi pentru tramvai⁹⁰.

Sub numele *Old City Gate. Kronstadt. Transylvania*, Evans a realizat un reușit și frumos desen al uneia dintre porțile fortificației Brașovului. Chiar dacă numele acesteia nu este specificat în mod expres, desenul ilustrează Poarta Străzii Negre (azi strada Nicolae Bălcescu). În realizarea sa pot fi observate minuțioase detalii, care vizează și clădirea învecinată, cu etaj și mansardă. Desenul primește viață prin silueta unei târgovețe ce se pregătește să intre în gangul porții, prin rufele întinse la uscat lângă zidul incintei și prin prim-planul cu un car, alături de care se odihnesc boii dejugați (**fig. 20; 21/1; 22/1**). Atât turnul, cât și bastionul au fost demolate în anul 1873, pentru a facilita accesul în Cazarma Neagră, construită în zonă între anii 1870 și 1873⁹¹. Judecat în contextul călătoriei lui Evans în anul 1872 prin Brașov, desenul său ar putea fi printre ultimele ipostaze transpuse artistic a acestei vechi porți medievale, care peste doar un an era demantelată. Doar un clișeu realizat din același unghi de către fotograful Carl Muschalek, chiar în anul 1873 (**fig. 21/2**), este mai recent⁹².

Un alt desen al lui Evans din vizita sa în Brașov poartă numele de *Old wall & tower – Kronstadt* (**fig. 23/1**). Acesta înfățișează Turnul Porții Ecaterinei (pe locul fostei Porți a Sf. Duh), ridicat în anul 1599 de breasla croitorilor, pe latura de nord-vest a cetății Brașovului. Operă reprezentativă a Renașterii transilvănene, se distinge prin cele patru turnulețe situate pe colțuri, ce simbolizau dreptul de pedeapsă capitală (*jus gladii*)⁹³. Desenul înfățișează dinspre exterior și părți din ansamblu care între timp au dispărut (**fig. 23/2**)⁹⁴, cum ar fi o parte din zidul de incintă, în spatele căruia Evans a surprins silueta impozantei Biserici Negre⁹⁵.

Mergând pe firul probabil al traseului vizitei fraților Evans în vechiul Brașov, prin Poarta Ecaterinei se deschidea în cursul Evului Mediu singura cale de acces din cetate către Șchei. În cartierul românesc, tânărul britanic a schițat un singur desen cunoscut, atras fiind de arhitectura religioasă din zona istorică. Desenul realizat în creion, în linii simple, dar cu unele detalii arhitecturale relevante, înfățișează Biserica „Sfântul Nicolae” din Șcheii

⁸⁸ *Amiculu familiei*, nr. 5, 1885, p. 49; Zamfir 2010a, p. 28, 31, 41; Zamfir 2010b, fig. 9.

⁸⁹ Podea 1938, p. 292 (imagine jos).

⁹⁰ Mitran 2013, p. 11, 16.

⁹¹ *Ibidem*, p. 11.

⁹² *Ibidem*, p. 13; Zamfir 2010a, p. 36-37; Zamfir 2010b, fig. 16.

⁹³ Mitran 2013, p. 17 (foto jos). Pentru alte reprezentări, unele mai vechi, vezi și Zamfir 2010b, p. 500, fig. 11.

⁹⁴ Zamfir 2010a, p. 19, 33; Zamfir 2010b, p. 502-503.

⁹⁵ Mitran 2013, p. 17 (foto sus și mijloc).

Brașovului și casa parohială alăturată, cu munții sugerați pe fundal. Arthur a notat lapidar sub desen: *Church & parsonage Kronstadt* (fig. 24). Nu insistăm asupra edificiului bisericii ortodoxe Sf. Nicolae, ale cărei turnuri și turle se disting în plan secund, cu o vechime ce coboară în Evul Mediu (la 1495 este construită în piatră, peste locul unor mai vechi biserici din lemn)⁹⁶. Interesul îl stârnește, cu adevărat, silueta casei parohiale, aflată în prim-plan. În condițiile în care artiștii care au immortalizat până în secolul al XIX-lea Șcheii au preferat, aproape invariabil, să ilustreze impunătoare biserica⁹⁷, Evans este unul dintre puțini care a fost atras de alte clădiri vechi. Firesc, am spune, prin aspectul aparte al casei parohiale, cu decorațiuni ale fațadei. Clădirea din desen, cu volumetrie mare, pe un singur nivel, este dispusă cu latura scurtă la stradă, cu o ușă de acces în zona centrală și două ferestre, are un acoperiș înalt, în două ape, cu pinion. Se remarcă frontonul generos, de formă trapezoidală, cu două goluri de aerisire laterale, de formă patrulateră, între care se observă trei nișe similare ca formă, dar cu dimensiuni mai mari ale celei centrale. Evans a schițat în fiecare dintre aceste nișe prezența unei decorații, fără posibilitatea identificării unei anume iconografii, dar după nimbul onora dintre ele, sigur avem de-a face cu reprezentări de sfinți (fig. 25/1). Insolitul unor asemenea fațade de case i-a atras atenția și menționează acest specific local și în textul jurnalului său de călătorie, când, referindu-se la „case ale clerului grec cu sfinți medievali pitorești pictați pe exterior”⁹⁸, a avut în vedere tocmai aceste case ortodoxe românești⁹⁹. De altfel, chiar în Șcheii încă se mai păstrează, nu în cea mai bună stare, o altă clădire, cunoscută sub numele de „Casa cu sfinți” (ridicată în 1766, cu refaceri din 1799), ce conservă pe fațada sa două tencuieli cu tematică religioasă¹⁰⁰.

Desenul lui Arthur Evans este cu atât mai important, cu cât acest front stradal a fost alterat prin construirea unui complex mare de clădiri care au acoperit fațada casei parohiale. Actualmente, clădirea desenată în 1872 poate fi identificată, probabil, prin poziția ei în raport cu biserica, cât și prin volumetrie, cu clădirea pe care s-au adosat construcțiile amintite (fig. 25/2), dar nu avem încă nicio certitudine în acest sens¹⁰¹. Din păcate, informațiile

⁹⁶ Aflată azi în plin proces de restaurare, biserica și cele două paraclise au beneficiat de o foarte mare atenție în literatura de specialitate (vezi, de pildă Kertész 1853, p. 139, pl. 558; Mușlea 1943; Mușlea 1946; Ișa 1977).

⁹⁷ Vezi Zamfir 2010b, p. 503.

⁹⁸ Evans 1873, p. 586.

⁹⁹ Confuzia între clerul românesc ortodox și cel grec se putea face foarte ușor, în cazul Brașovului, întrucât singura biserică ortodoxă din interiorul cetății, cu hramul Sf. Treime era încă în dispută între greci și români (Baiulescu 1898). Și pe fațada acestui lăcaș brașovean regăsim medalioane pictate cu sfinți. O casă parohială similară, în fostul sat Săcele (azi municipiul Săcele), însoțită pe fațadă și de inscripții cu caractere chirilice.

¹⁰⁰ Casa ar fi aparținut unui negustor de grâne (cod LMI BV-II-m-A-11554).

¹⁰¹ Mulțumim, și pe această cale, arh. Andreea Iancu din Brașov pentru sprijinul oferit în încercarea de identificare și localizare a casei parohiale.

istorice privitoare la casa parohială din Șcheii Brașovului în secolul vizitei lui Evans sunt parcimonioase¹⁰². Desenele și fotografiile se focusează asupra edificiului bisericii și nu asupra laturii învecinate, care ne interesează. O excepție ar putea fi gravura lui Ludwig Rohbock, publicată la 1864¹⁰³, deci foarte apropiată de timp desenului lui Evans, realizată dintr-un unghi apropiat, dar în care fie apar alte clădiri, fie vizibilitatea asupra clădirii cu nișe cu sfinți este complet obturată (**fig. 25/3**).

Lăsând în spate Brașovul cu suburbiile sale, călătoria celor doi frați a continuat îndreptându-se spre granița cu România. Nu înainte de a se opri pentru a înnopta în Bran, „în micul sat Törzburg, ultima așezare saxonă pe care urma să o vedem”. Ajuns aici, Evans a poposit și la poalele celebrului castel Bran, unde, fascinat, relatează în jurnalul său de călătorie: „Aici se află un castel medieval, cocoțat pe vârful izolat al unei stânci abrupte, dar împădurite. Cu siguranță, niciodată o clădire nu a fost situată într-un loc atât de frumos!”. Mai mult, în albumul său a cuprins un desen pe care l-a realizat acolo, sub care a notat *Castle Torzburg Transylvania* (**fig. 26**). Ridicată ca cetate regală în secolul al XIV-lea (începând cu 1377) și situată între muntele Pietra Craiului și Bucegi, fortificația domina la marginea graniței Transilvaniei cu Valahia. Intrat în posesia brașovenilor la 1866, castelul era deja în șantier, care îi va modifica aspectul. Desenul pe care Evans l-a realizat cu mare acuratețe (localizat și în dreapta jos, cu creion, *Torzburg Transylvania*) surprinde o serie de detalii (**fig. 27/1**). După vizita celor doi tineri englezi, asocierea frecventă și complet eronată a castelului, în ultimul secol, cu „contele Dracula” i-a adus faima, ce se circumscrie însă în sfera legendelor¹⁰⁴. Celebritatea frumoasei construcții a fost asigurată și de intrarea sa în posesia reginei Maria a României, după ce brașovenii i-au cedat fortăreața în anul 1920. Intervențiile arhitectului Carol Liman, timp de zece ani, îi vor schimba nu doar rostul militar într-unul rezidențial, ci îi vor modifica parțial aspectul¹⁰⁵. De pildă, desenul lui Evans documentează fațada exterioară dinspre culmea de acces, cu aspectul ei la 1872, înainte de mansardarea podului (transformat într-un al patrulea etaj) realizată de arhitectul Liman, după model bavarez¹⁰⁶. În egală măsură, se poate observa aspectul nemodificat al stâncii pe care se ridică fortificația, la poalele căreia călătorul englez schița o căpiță de fân, oferind peisajului naturalitatea necesară.

¹⁰² Dintr-o statistică rămasă din anul 1826 aflăm că niciunul dintre cei trei preoți ai bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului nu folosea casa parohială; doi locuiau în propriile lor case, iar un altul în chirie (Mușlea 1946, p. 253).

¹⁰³ Hunfalvy, Rohbock 1864, p. 310 (gravura cu titlul *A román templom brassóban / Wallachische Kirche in Kronstadt*).

¹⁰⁴ Bauman 2002, p. 217-224; Mandache 2017, p. 9, 11.

¹⁰⁵ Mandache 2017, p. 23-58.

¹⁰⁶ Pepene 2003, p. 82. Pentru istoria și arhitectura castelului, vezi, de pildă, Rusu 2005, p. 506; Mitran 2013, p. 24-28.

Călătoria fraților Evans prin Transilvania se apropia de final, lăsând în urma lor silueta castelului care domina în zare „Transilvania saxonă”. Incertitudinile legate de trecerea frontierei austro-ungare înspre în România erau mari. Arthur ne spune că a încercat să găsească călăuze care să-i ajute la trecerea munților, însă nimeni nu s-a oferit, motivând că piscurile sunt pline de santinele. Și, mai mult decât atât, cât erau încă în Brașov, oamenii din zonă se arătau mirați de îndrăzneala celor doi de a se hazarda fără pașapoarte, prin sălbăticia munților, care erau, potrivit localnicilor, încărcăți de sacralitate: „Ei au un singur epitet pentru munți și locuitorii lor. Acest epitet este *Sacramentische*”¹⁰⁷. Drept pentru care au pornit singuri în aventura alpină.

O ilustrare a treseului lor ilegal este desenul în creion, un frumos peisaj montan, sub care stă scris cu cerneală *Mt. Busetch: The highest point of the Carpathians – on the frontiers of Transylvania and Wallachia*. Peisajul din Munții Bucegi, cu toate că nu reflectă descrierea reală¹⁰⁸, este ilustrat într-o abordare romantică, fiind un reușit exercițiu în *plain-air*¹⁰⁹. În prim-plan, o zonă împădurită cu vegetație densă și stânci, prin care intuim firul stingher al unei ape, cu silueta semeață a unui munte (**fig. 28**). Imaginea este întregită de textul următor:

„Dar, singuri, a depăși cele mai înalte prăpăstii ale muntelui Bucegi era, credeam noi, peste puterile noastre; prin urmare, am continuat să mergem pe înălțimile acoperite de păduri de sub ele, pentru a descoperi un umăr al muntelui pe care să-l putem depăși. Am continuat să ne cățărăm dintr-un defileu stâncos în altul - prin păduri de brazi și fagi, dintre care unele erau atât de colorate în arămiu încât le-am confundat la o oarecare distanță cu un steag roșu”. [...] „ne-am trezit în vârful crestei muntoase care formează bariera dintre Transilvania și Țara Românească. Ne aflam la o altitudine între 2200 și 2400 de metri, dar prăpăstiile mai înalte ale Bucegiului, de care zăpada abia se mai ținea, încă se înălțau deasupra noastră. Priveliștea era splendidă, cuprinzând întreaga parte cea mai înaltă a Carpaților Sudici, vârf după vârf luminat de soarele care apunea, până când acestea se estompau în cețurile purpurii ale serii; în timp ce departe, într-o direcție, se întindea trecătoarea spre care urma să ne îndreptăm, iar în cealaltă, lungile câmpii ale Transilvaniei, exact ca o mare îndepărtată. Și nicăieri, nicio urmă de om”¹¹⁰.

Ferindu-se de santinele, la adăpostul întunericului, frații Evans s-au strecurat prin pădurile de brazi, pe pante atât de abrupte, încât fără sprijinirea

¹⁰⁷ Evans 1873, p. 587.

¹⁰⁸ Din Carpații Meridionali, respectiv din spațiul actual românesc, cel mai înalt este Vârful Moldoveanu (2544 m), în timp ce altitudinea cea mai mare din lanțul Carpaților este atinsă în Slovacia, în Vârful Gerlachovský (2655 m).

¹⁰⁹ Exercițiile de desen în natură în zona montană a Bucegilor nu constituiau o preocupare expresă a artiștilor. În pictura românească, vezi una dintre excepții, la Sava Henția, care la un deceniu după călătoria lui A. Evans, în anul 1882, picta un *Peisaj la Rucăr* (Popa 2018, p. 493, 496, 513, fig. 25), iar la 1883 data un peisaj înspre izvoarele Văii Prahovei, cu munții în fundal (*ibidem*, p. 493, 496, 514, fig. 5/2; 22).

¹¹⁰ Evans 1873, p. 587; Evans 1943, p. 170-171.

în piolet nu puteau coborî¹¹¹. Locul nesperat pentru popasul nocturn le-a fost groapa mare lăsată în urmă de o furtună care a scos din rădăcini un colos al pădurii; aici au aprins focul, *sub Jove frigido*.

„[...] tăcerea era aproape palpabilă, iar deasupra noastră străluceau minunate stelele care se îțeau printre ramurile întunecate ale brazilor, cu o strălucire atât de puternică încât părea că ne aflăm puțin mai aproape de cer”¹¹².

2. Călătoria prin Valahia

Dimineața, făcându-și cu greu loc prin vegetația foarte deasă, luând firul unui pârâu, cei doi tineri englezi au coborât prin pășuni și poieni către poalele munților. Arthur rămâne impresionat: „Și acolo era o priveliște de neuitat!”, responsabil fiind zborul unui vultur brun (pleșuv)¹¹³ ce îi apăruse în față¹¹⁴. Cu această imagine, cei doi tineri își încep aventura sud-carpatică prin Valahia.

Liniștiți că au lăsat în urmă postul de vamă și santinelele, de pe munte au putut observa drumul principal al țării, care se zărea la picioarele lor. Primul contact cu lumea Munteniei a fost departe de cel dorit. În scurt timp, spunea Evans:

„[...] am dat peste niște soldați români în mantale și căciuli din piele de oaie, și un grup de oameni mai sălbatici, cu arme în mâini, pe care nu aș vrea să-i mai văd vreodată.

Mai jos de trecătoare am ajuns la o colibă mizerabilă, care se numea han, unde ne-au arătat un dulap de lemn pe care să ne întindem. Mobilierul hotelului nostru consta în dulapul menționat, două tablouri cu sfinți în stil prerafaelit, o pereche de bănci, un câine mare, un cazan, câteva găini și o ramură de brad cu care se mătura tot locul la ora 5 dimineața”¹¹⁵.

Din reperatele geografice oferite, cursul călătoriei îi purta pe Valea Prahovei. Urcând într-o căruță cu fân, cu destinația Câmpina, frații Evans lasă în spatele lor munții, peisajul modelând tot mai multe dealuri, cu tot mai multe zone aride. Făcând haz de necaz, Arthur spunea:

„[...] având în vedere că drumul alegea toate prăpăștiile pe care le putea găsi pentru a trece pe lângă ele; având în vedere că caii aveau obiceiul glumeț de a

¹¹¹ Este momentul să menționăm aici faptul că lui Arthur Evans îi făceau plăcere activitățile ce necesitau efort fizic, practicând din tinerețe alpinismul, îndeosebi alături de celebrul biolog Francis Maitland Balfour, cel considerat urmașul lui Charles Darwin. Sora sa, Joan Evans, spunea că „putea merge mile întregi și putea urca orice deal cu aproape niciun efort”. Arthur suferea însă de miopie, astfel încât era însoțit permanent de bastonul său, numit *Prodger* (Evans 1943, p. 146; Cottrell 1958, p. 84-85). Leonard Cottrell a mers până într-acolo, încât, greșit din punctul nostru de vedere, a interpretat călătoria lui Arthur și Norman în Carpați ca una exclusiv pentru alpinism (Cottrell 1958, p. 86).

¹¹² Evans 1873, p. 588.

¹¹³ Specie descrisă în Munții Carpați de mai mulți călători sau specialiști, dar care, în urma pierderii habitatului și a otrăvirii sale, a fost declarată dispărută complet în România în anul 1967.

¹¹⁴ Evans 1873, p. 588; Evans 1943, p. 172.

¹¹⁵ Evans 1873, p. 588.

merge pe marginea exterioară, cât mai aproape posibil de prăpastie; având în vedere, în plus, că drumul era, să zicem, accidentat, iar fânul este un material elastic, partea superioară a vehiculului nostru era prea puțin romantică”¹¹⁶.

Are totuși puțința să compare condusul carului ca unul aproape olimpic, lăsându-se din nou pradă imaginației stârnite de operele homerice, fiind mirat „că rareori sunt mai puțin de trei perechi de cai sau de boi, uneori chiar și cinci. Apollo însuși s-ar fi coborât să ia frâiele unora dintre aceste căruțe”. Iar arhitectura vernaculară din lemn a Munteniei este privită comparativ cu aceeași veche lume e Eladei:

„Casele de aici prezintă o caracteristică nouă, deoarece acoperișul din lemn este proeminent și o colonadă din lemn se întinde de-a lungul fațadei, adesea cu un pridvor în mijloc, care iese în evidență față de restul verandei și având un fronton ușor ascuțit, seamănă puțin cu fațada unui templu grecesc în miniatură, cu o ușoară diferență, și anume că coloanele de marmură sunt înlocuite de mici stâlpi de lemn, iar spațiul ocupat de friză este umplut în schimb cu nuiele și lut”¹¹⁷.

Ajunși în Câmpina „un mic oraș românesc cu un han frumos, ziduri vechi și o biserică greacă”, Arthur Evans remarcă trăsătura locului: „Ne aflăm acum într-o țară cu livezi de pruni și puțuri de petrol”. Avertizați că pământul se aprinde ușor, apreciază că poate din această cauză localnicii utilizau doar cremenea și o bucată din fier drept amnar. Câmpina s-a dovedit doar o stație, interesul celor doi tineri fiind acela de a ajunge la Ploiești, unde s-au deplasat cu trăsura, însoțiți înainte de răsărit de un român și de câinele său. Animalul găsisse pe marginea drumului trupul unui bărbat, ucis de peste o săptămână. Pe Evans nu l-a șocat atât de mult descoperirea, ci faptul că zăcea pe un drum circulat de atâta timp, fără ca cineva să îl îngroape. Reacția oamenilor din satul vecin i-a confirmat obișnuința oamenilor cu astfel de episoade macabre, responsabilă fiind lipsa poliției în zonele rurale, menționând că poșta era însoțită de soldați, deoarece nu cu mult înaintea trecerii sale doisprezece bărbați înarmați au jefuit-o¹¹⁸.

Coborând dinspre munți pe Valea Prahovei, Arthur Evans a plasat unele dintre ilustratele albumului său pe acest traseu, cum ar fi Câmpina sau Ploiești. Este cât se poate de evident că nu a avut răgazul să se documenteze prea bine asupra lor și nu este exclus ca explicațiile pe care le-a oferit-o sub fiecare imagine, cu cerneală neagră, să fie rodul unor strădanii bazate pe amintiri.

De pildă, sub titlul *Village near Kimpina Wallachia (N.)* avem o fotografie în care observăm mai multe gospodării din lemn și zid specifice zonei sud-carpatică (**fig. 34**). Ilustrata, realizată de Carol Popp de Szathmári, a fost publicată în albumul dedicat principelului Carol I, sub numele de *Campu-*

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 589.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 588.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 589.

Lungu. Potrivit lui C. Rădulescu-Codin, clișeuul imortalizează un loc din Câmpulung (jud. Argeș) aflat în apropierea fostului bălci (*sbor*) de Sf. Ilie¹¹⁹.

Nici a doua fotografie, pe care Evans a intitulat-o *Kimpina & Southern slopes of the Carpathians* (**fig. 35**), nu ilustrează Câmpina. Peisajul, care cuprinde în prim-planul din stânga ruina unei biserici, trebuie plasat cu certitudine la Curtea de Argeș¹²⁰. Ruina din imagine aparține fostei biserici *Sân Nicoară*¹²¹, unul dintre cele mai vechi lăcașe de cult medievale de la sud de Carpați, ridicată probabil la finele secolului al XIII-lea, începutul secolului următor, de meșteri români aflați sub influența șantierelor sud-dunărene din Bulgaria¹²² (cod LMI AG-II-m-A-13655.01). În plan îndepărtat este vizibilă silueta ansamblului Mănăstirii Curtea de Argeș, la rândul său unul dintre cele mai importante monumente de arhitectură românească¹²³, necropolă pentru regii României¹²⁴.

Ploieștiul era pentru Evans „un sat vast, cu un nucleu de case civilizate și magazine bune, o piață mare și hoteluri frumoase”. Descrie arhitectura caselor pe care le are localitatea, de la casele oamenilor simpli, la cele ale înstăriților, în care identifica influența orientală turcă.

„Majoritatea colibelor de lut au pridvoare și porticuri din lemn, iar unele dintre casele mai bune, cu mai mult de un etaj, au verande pe toată înălțimea. Multe dintre acestea, prin arcadele lor deosebite, trădează originea turcă. Partea respectabilă a orașului prezintă o stranie aparență de civilizație. Imaginați-vă un oraș provincial francez cu balcoane și balustrade elegante din fier la fiecare etaj, dar exagerat în fiecare punct cu vopsea și stuc pretențios și construit din cărămizi atât de execrabile încât vopseaua și stucul se desprind de pe ele [...] Nu există nimic vechi – cum ar putea exista? Fiecare dintre aceste case decojite trebuie să moară de moarte naturală la fiecare doi sau trei ani. Sunt literalmente ruinate înainte de a fi terminate”¹²⁵.

O singură fotografie este cuprinsă în album sub numele de Ploiești, respectiv *Roumanian house n(ear) Ploesti*, din păcate la fel de greșit localizată.

¹¹⁹ Rădulescu-Codin 1925, p. 57; vezi și Aricescu 2007, p. 307 (foto jos).

¹²⁰ Mulțumim pe această cale lui Mădălin Foça pentru sprijinul oferit în localizarea corectă a acestei fotografii.

¹²¹ Cu trei decenii înainte de vizita lui Evans în zonă, la 1843, era publicată o frumoasă gravură, cu o perspectivă mai largă, dar asemănătoare, asupra acestor monumente vechi ale Argeșului (Bouquet 1843, gravura cu titlul *Vue de la ville et du monastere d'Argeș*) (**fig. 36/1**).

¹²² Drăghiceanu 1917-1923, p. 40, 42-43, fig. 28, atribuită catolicilor; Vătășianu 1959, p. 136-138, 148, 199-200, 488, fig. 118-119, care o atribuie cultului ortodox și, efemer, celui catolic; Iacob 2021, p. 33, o atribuie cultului catolic și publică studiul de restaurare ilustrat și de noi (**fig. 36/2**).

¹²³ Vătășianu 1959, p. 198-200, 205, 335-336, 486-487, 489-499, 501-502, 504-506, 508, 647, fig. 173, 453, 454-461 și urm.

¹²⁴ Carol I acorda Curții de Argeș un caracter temporar în menirea sa de necropolă regală, având în plan un eventual mausoleu pe una din înălțimile Bucureștiului, cum ar fi putut fi dealul Bisericii Cărmidari (Tîrnă 2021, p. 14, 21, 44).

¹²⁵ Evans 1873, p. 589-590.

În realitate, clișeul a fost realizat în anul 1867 pe Valea Oltului, la Cozia, și ilustrează chiliile mănăstirii (fig. 33/1). Autorul ei, Carol Popp de Szathmári, a selectat-o și a tipărit-o în albumul dedicat domnitorului Carol I¹²⁶. Szathmári, care a fotografiat chiliile mănăstirii Cozia și din alt unghi, alături de pridvorul bisericii (în albumul lui Carol I sub numele *Codia*) (fig. 33/2), oferă posibilitatea de a fi ușor de identificat corect în imaginea colecționată de Evans.

În drumul spre capitala României, călătoria a continuat cu trenul, de pe ferestrele căruia impresia lăsată a fost de „țară slab populată”, cu multe terenuri neexploatare, câmpii întinse de culturi de porumb și păduri de fag. Ajuns în București, Evans nu este mai generos în aprecierile generale: „Bucureștiul este un Ploiești la scară mai mare”, cu drumuri înnoroiate și întinse suburbii cu colibe din lut, notând cu ironie numele potrivit cu starea lucrurilor al uneia dintre străzi (Strada Odorei)¹²⁷. „Micul Paris”, cu zona sa centrală, era pentru Arthur Evans „aceeași caricatură a unui oraș francez”¹²⁸.

Sunt punctate însă și mai multe aspecte pozitive, vizibile în centrul orașului, demne de o capitală:

„Există, totuși, câteva clădiri frumoase, precum Palatul și Universitatea; există teatre, un muzeu, o grădină frumoasă, magazine bune și chiar tramvaie în curs de construcție. O atmosferă generală de bogăție plutește în această parte a orașului; este îngrozitor de civilizată; peste tot se poartă costume cosmopolite convenționale; în magazine, modele pariziene, pălării londoneze, mănuși vieneze, șaluri romane. Căruțele de aici sunt cele mai elegante trăsură, cu doi cai, iar mersul pe jos este considerat dezonorant; toți cei care își permit călătoresc cu trăsura, și mulți dintre cei care nu își permit. Totul aici este foarte scump, deoarece toată bogăția țării se adună în capitală, iar proprietarii de pământuri bogați își stabilesc reședința aici. Cauza acestei abundențe de bani este exportul masiv de cereale, în special de porumb, din « grâнарul Europei ». Piețele de aici arată semne ale unui climat mai cald; există piersici, smochine și struguri magnifici din abundență. Vinul obișnuit al țării este ceva de neuitat, ar putea rivaliza cu cele mai bune vinuri franceze și, având în vedere facilitățile de export oferite de Dunăre, este uimitor că nu este cunoscut în Anglia”¹²⁹.

Referindu-se la populația Bucureștiului o descrie ca pe una eclectică, remarcând amestecul provocat de domnitorii greci fanarioți și familiile lor, din care s-au desprins mai multe familii boierești ilustrative pentru spațiul românesc.

„Cu toate acestea, după cum se poate deduce din fizionomia lor, populația Bucureștiului este de sânge foarte amestecat. Acest lucru se datorează în mare

¹²⁶ Ca o precizare suplimentară, chiar în acest album, explicația este greșit tipărită, fiind confundată cu mănăstirea Horezu.

¹²⁷ Corect: strada Odoarei, cu referire pentru Evans la sensul numelui de „mireasmă, miros”.

¹²⁸ Evans 1873, p. 590; Evans 1943, p. 172.

¹²⁹ Evans 1873, p. 590. Ajuns la Ruse, în Bulgaria, remarcă faptul că „cele mai bune vinuri, însă, provin din Valahia” (Evans 1873, p. 593).

măsură fanarioților din cartierul grecesc al Constantinopolului, cărora turcii le-au încredințat guvernarea țării. Bijutierul curții, care cumpăraseră funcția de domnitor, a profitat în mod natural de speculație și și-a făcut nu numai propria avere, ci și pe cea a rudelor sale, care s-au stabilit în capitală și trăiau din roadele pământului. Domnia lor s-a sfârșit, dar descendenții lor constituie o parte importantă a claselor superioare de aici. În afară de aceasta, există o colonie considerabilă de germani și câțiva italieni”¹³⁰.

Așa cum era firesc într-un oraș cosmopolit dominat, la nivelul multora dintre elite, de contribuția Franței în educație, în politică, prin rolul jucat în unirea celor două Principate Române, Evans prezintă și modul de raportare a românilor la națiunea franceză. Bucureștenii erau deja, mulți dintre ei, francofoni, numele firmelor abuzau de denumiri franțuzești, iar manierele, moda, literatura preferată, toate gravitau în jurul gustului francez, nemaivorbind de educația la școlile din această țară, primită de progeniturile celor cu dare de mână. Probabil că Evans este unul dintre primii englezi care folosesc sintagma de „micul Paris” (*le petit Paris*), care se va consacra îndeosebi în jurul anului 1900, etichetă pusă de cei care venind din Balcani regăseau în București oportunitățile unei capitale ancorate în moda franceză, mult mai aproape de ei¹³¹. Evans, cu toată aprecierea pentru orientarea unei capitale care a fost sub cupola Orientului pentru prea multă vreme, afirmă că erau necesare aici și fundamentele sănătoase ale unui astfel de „implant” cultural, dacă bucureștenii ar fi început cu acestea, nu cu etichetele. Cu ochii englezului atent și la nevoia de reformare a unei lumi împietrite în timp, apreciază că există și o parte bună a acestor schimbări, cum ar fi renunțarea la alfabetul chirilic în favoarea celui latin („În ultima vreme s-au depus eforturi mari pentru unificarea dialectelor românești și stabilirea unui standard literar. În consecință, la București a fost organizat un congres la care au participat delegații din toate ramurile națiunii”¹³²), apariția unor școli spațioase și în localitățile mai importante, precum și schimbarea mentalităților prin accesul la o literatură cultă franceză. De asemenea, nu se sfiește să afirme că în gustul pentru decorarea caselor ar putea fi model și pentru pretențioșii englezi.

„Dar există o națiune în care românii cred cu adevărat, și anume francezii. Nu numai că imită orașul lor, dar și arhitectura, își trimit copiii în Franța pentru a fi educați, citesc literatură franceză, imită îmbrăcămintea și manierele franceze, iar oricine are cea mai mică pretenție de respectabilitate poate vorbi fluent franceza – un mare avantaj pentru străini. Chiar și numele magazinelor din București sunt la fel de des în franceză ca și în română, iar moneda folosită este

¹³⁰ Evans 1873, p. 591.

¹³¹ Majuru 2019, p. 56-58.

¹³² Cel mai probabil Arthur Evans face referire la activitatea fertilă a Societății Literare Române, din care se naște la 1879 Academia Română, dominată de latiniști, condusă la momentul vizitei englezului în București de August T. Laurian, al cărei scop era acela de unificare a limbii române literare moderne (Diaconescu 1974).

cea franceză¹³³. Le place să-și numească capitala « petit Paris » și, într-adevăr, unele străzi ar merita acest titlu dacă ar fi construite din cărămizi de mai bună calitate, dar acești oameni încep invers – au ornamentul, luxul, rafinamentul, dar nu și fundamentele solide ale civilizației; în acest sens, ei prezintă un contrast marcant față de sârbi. Desigur, toate acestea au și o latură pozitivă: ei sunt introduși în curentul gândirii europene prin literatura franceză, au renunțat deja la alfabetul chirilic în favoarea celui latin și, fără îndoială, își vor pierde în curând multe dintre insularitățile lor. Nu numai aici, ci și la Ploiești și Giurgiu se pot vedea școli naționale spațioase, iar la București una dintre puținele clădiri din piatră este o universitate. Iar gustul de care dau dovadă în amenajarea magazinelor și decorarea caselor lor ar putea fi imitat în Anglia¹³⁴.

În încheiere, menționează rivalitățile dintre moldoveni și munteni în efortul de unificare a unei gramatici și a unui lexic comun, însă observa piedicile guvernului austro-ungar puse în calea participării la aceste dezbateri a românilor ardeleni („Într-adevăr, maghiarii au ochii ațintiți asupra României [...] Aici predomină un sentiment de neliniște, dar probabil că există motive mai reale să ne temem de intențiile Rusiei”)¹³⁵.

Pasionat de arheologie, Arthur Evans întâlnește în București atmosfera potrivită, deși pentru el neașteptată, unor cercetări, întrebându-se: „Cine ar fi crezut că arheologia preistorică a pătruns în această regiune? Totuși, așa stau lucrurile”. Remarcă, probabil cu aceeași surprindere, că aici apărea o revistă în care erau ilustrate și diverse antichități.

„Ultimul număr din *Trompeta Carpatilor*, unul dintre cele zece ziare publicate aici, avea coperta acoperită cu ilustrații frumoase ale uneltelor neolitice găsite în România. L-am vizitat pe redactorul-șef, care are o colecție frumoasă de securi de piatră, capete de ciocan, vârfuri de săgeți și, în special, o lance; are câteva unelte de os, ceramică și cereale carbonizate dintr-un sit din Valahia¹³⁶, asemănătoare celor descoperite în locuințele lacustre din Elveția. El cunoaște bine lucrările lui John Lubbock¹³⁷. Existau, de asemenea, câteva antichități din epoca bronzului, o colecție mare de monede romane, inscripții, basoreliefuluri și ceramică; dar, deosebit de interesant, o serie de monede preromane din Dacia [...] Printre ceramica romană găsită aici, două forme, un fel de patera și un vas pentru apă, se găsesc încă la vânzare cu sutele în piețele din București”.

¹³³ Observație corectă, întrucât în baza legii monetare din anul 1867, moneda de 20 de franci a circulat până în anul 1914 la paritate cu cea de 20 lei (Iliescu 2001, p. 309).

¹³⁴ Evans 1873, p. 592.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Este, probabil, vorba despre situl arheologic de la Vădastra.

¹³⁷ Sir John Lubbock (primul baron Avebury), amintit în conversație, a fost un renumit om politic, bancher, om de știință, filantrop, cu preocupări marcante în cercetarea arheologică europeană. Este recunoscută contribuția sa revoluționară la transformarea arheologiei dintr-o simplă pasiune pentru antichități într-o disciplină științifică riguroasă, de numele său legându-se definirea epocilor pietrei (paleolitic și neolitic). De asemenea, la 1882 Lubbock a fost arhitectul primei legi britanice de protecție a patrimoniului (Lubbock 1865; Hutchinson 1914, p. 81-95).

Potrivit surorii sale, Joan, care menționa și ea întâlnirea cu redactorul-șef, momentul a fost unul de adevărată reabilitare a Bucureștiului în ochii lui Arthur¹³⁸. Cât despre ziar, *Trompeta Carpaților* (titlul original *Trompeta Carpaților*) apărea la București ca gazetă literară și politică, între anii 1865 și 1877, sub redacția lui Cezar Bolliac. A fost vestită nu doar datorită opiniilor sale diverse, ci și pentru că găzduia între paginile sale primele rezultate ale cercetărilor arheologice din România (fig. 49), adesea obiect de dispută între corifeii arheologiei românești. Ultimul număr tipărit, văzut de Evans, probabil era chiar cel din luna august 1872, pe a cărei copertă erau ilustrate unele din cercetările lui Bolliac de la Vădastra¹³⁹.

În continuarea descrierii celor văzute în colecția arheologică din București, care va sta la baza formării Muzeului Național de Antichități, Arthur Evans a demonstrat și bune cunoștințe de numismatică, completate de abilități în a înțelege moneda locală preromană din Dacia și Britannia, regăsind o serie de asemănări la nivelul copierii lor după modelele greco-macedonene¹⁴⁰.

„[...] sunt imitații ale monedelor grecești din Rhodos și, la fel ca monedele preromane din Britannia, ale celor din Macedonia. Ceea ce face paralela cu monedele britone antice și mai izbitoare este faptul că monetarii daci, la fel ca britanicii, au încercat să reproducă capul lui Apollo, iar în ambele cazuri încercarea a avut rezultate similare. În Dacia, ca și în Britannia, chipul sărmanului Apollo a fost modificat treptat, până când a rămas doar coroana! Ornamentele, atât la daci, cât și la britoni, reprezentau cea mai înaltă formă de artă de care erau capabili”¹⁴¹.

Pasiunea precoce a lui Arthur pentru arheologie, dar și maturitatea cunoștințelor sale în variate problematici europene, nu are cum să surprindă. La doar 9 ani, tânărul Evans participa la săparea unui sit roman, iar în 1867, pe când avea 15 ani, era considerat suficient de matur încât să audieze o prelegere ținută anticarilor de tatăl său, John Evans, fondator al arheologiei britanice. Pe vremea când locuia ca elev la Harrow, probabil era văzut ciudat de gazde cum își cataloga colecția mică de antichități sau cum își privea câte o monedă

¹³⁸ Evans 1943, p. 172.

¹³⁹ În numerele la care am avut acces nu am identificat coperta văzută de Evans. Mulțumim d-nei Anca Andreescu de la Biblioteca Națională a României pentru ajutorul oferit în cercetare.

¹⁴⁰ În anul publicării călătoriei lui Evans, la Sibiu apărea studiul lui E. A. Bielz, dedicat monedelor geto-dacice, în care acesta observa aceeași realitate (Bielz 1873, p. 455-468). Astăzi este o concluzie general acceptată în cercetarea numismaticii geto-dacice (vezi, de pildă, Preda 1973, p. 183-184, 215, 260, 295, 302, 312, 314 și urm.).

¹⁴¹ Evans 1873, p. 591. Englezul, în continuarea călătoriei sale în Bulgaria, remarca faptul că în Ruse (Rusciuc) la colț de stradă, unde se schimbau banii, „aproape toți aveau o mică cantitate de monede găsite în vecinătate, în principal macedonene și imperiale romane” (*ibidem*, p. 593).

„ca o ciocănitore pe o măduvă de os”¹⁴². Cunoștințele sale aprofundate despre numismatica insulară, când descrie monedele dacice văzute în București, își găsește explicația și în faptul că tatăl său publica în 1849 teoria sa despre originea macedoneană a monedelor britanice, iar la rândul său, în 1870, Arthur publica primul său studiu numismatic, ca student¹⁴³. Încă elev, Arthur se va iniția în discursuri în diferite dezbateri pe teme clasice, dar în care venea cu opinii personale. Devine, tot acum, secretarul Societății Științifice și expune monede, respectiv vase din sticlă romane din Köln. În 1870 este admis la Brasenose College, Oxford, unde a studiat istoria modernă, însă evoluția sa școlară nu a fost pe măsura așteptărilor apropiaților, responsabilă fiind și pasiunea sa puternică pentru arheologie și cunoașterea unor lumi îndepărtate¹⁴⁴. Inițierea devenise ca o datorie de familie: „Pentru Arthur, studiul relicvelor trecutului i se părea la fel de natural ca și tatălui său”¹⁴⁵.

Relatările din timpul șederii fraților Evans în București sunt completate cu mai multe fotografii ale orașului. Din nou, fără siguranța atribuirii, în album regăsim imaginea unei biserici, cu însemnarea *Greek church. Bucharest* (**fig. 39**). În realitate, nu este vorba de un lăcaș de cult al grecilor. Edificiul este cel al mănăstirii Antim (monument istoric – cod LMI B-II-a-A-18971), celebră nu doar prin arhitectură, ci și prin ctitor și destinul său până în secolul trecut. Închinată *Tuturor Sfinților*, mănăstirea este una dintre cele mai reprezentative edificii religioase din București, purtând amprenta stilului brâncovenesc. În forma ilustrată la mijlocul secolului al XIX-lea, suferise deja mai multe intervenții. A fost ridicată în anul 1715 după planurile și din averea mitropolitului de origine georgiană Antim Ivireanul¹⁴⁶. Mult mai recent, mănăstirea a găzduit la mijlocul secolului trecut grupul de rezistență religioasă „Rugul Aprins”¹⁴⁷. Fotografia aparține celebrului artist Carol Popp de Szathmári (1812-1887), imaginea fiind reprodusă în al său album fotografic dedicat principelui României, Carol¹⁴⁸. Așa cum apare în colecția Evans, fotografia este vizibilă doar parțial, clișeul fiind mai amplu, cuprinzând nu doar *biserica-centru*, cum este ea numită.

În continuarea prezentării am grupat două fotografii cu scene din viața cotidiană a Bucureștiului care, vom vedea, au în spatele lor un prețuit artist, ajuns printr-o anumită conjunctură la curtea domnitorului Carol I. Prima dintre ele este cea cu textul lui Evans: *Greek priests & peasants n? Bucharest*

¹⁴² Aluzie la miopia de care Arthur suferea, dar care îl ajuta să observe detalii surprinzătoare ținând aproape de ochi monedele sau gravura gemelor (Evans 1943, p. 309; Cottrell 1958, p. 84-85).

¹⁴³ Vezi Evans 1943, p. 109, 147.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 114, 124-125, 131, 145-146, 163-164, 176.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 144.

¹⁴⁶ Pentru edificiu și istoria sa, vezi, mai recent, Boghiu 2005; Erich 2012; Sinigalia 2016; Palade 2016.

¹⁴⁷ Ursu, Ursu 2018; Ungureanu 2018.

¹⁴⁸ Popp de Szathmári 1867.

Wallachia, în care *n?* ar putea fi întregit prin *n[ear]?*, rezultând astfel explicația *Preoți greci și țărani lângă? București, Valahia* (fig. 37/1). Ca și în cazul mănăstirii Antim, putem observa echivalarea grec cu ortodox, dacă nu cumva a făcut-o cu bună știință, considerând că se subînțelege că se referă la ortodocși. Scena în sine este cea a unui târg, în lumea pestriță surprinsă într-o dinamică deosebită, distingându-se, în prim-plan, doi preoți ortodocși¹⁴⁹. Amintind de lucrarea lui Carol Popp de Szathmári-*Mustărie la Târgul Moșilor*, ilustrația reproduce acuarela lui Amedeo Preziosi-*Obor*, realizată în anul 1868¹⁵⁰ (fig. 37/2), ce aparține unei tematici în care, observa Giuseppe Sabbarese, „artistul italian a știut să vadă lipsa desăvârșită a neorânduiei și a desmățului”, dar „în care se manifestă însuflețirea unui popor vioi și ager”¹⁵¹.

Târgul Moșilor a fost un loc constant de inspirație pentru artiști sau fotografi¹⁵², tocmai datorită lumii pestrițe care frecventa bâlciul, numit și în alte variante de către localnici: *Moși*, *La Moși*, *Târgul din mai*, încorporat la un moment dat în *Târgul din Afară*¹⁵³. Artiști precum Carol Popp de Szathmári (*Târgul Moșilor*), dar mai cu seamă, Sava Henția, vor immortaliza în picturile și grafica lor scene din viața acestui celebru bâlci. Henția va realiza o întreagă suită de lucrări, dovadă că erau la mare căutare printre clienții timpului: *Târgul Moșilor* (3 lucrări în 1885), *Tarabă în Târgul Moșilor* (1888), *Târg de Moși* (1893), *Târgul Moșilor* (1896), *Vânzători din Moși / Vânzători de poame uscate*, *Târgul Moșilor* (3 lucrări în 1899), *Din Moși, Moși, La Moși* (5 lucrări în 1900)¹⁵⁴. Celebrul *Chioșc de La Moși*, în acuarela lui Sava Henția chiar din anul ridicării sale în 1903, completează imaginile fotografice și planurile de epocă asupra acestui frumos obiectiv cu arhitectură din lemn¹⁵⁵.

Prin *Calea Moșilor*¹⁵⁶ ne îndreptăm către tema celei de-a doua lucrări, intitulată de Evans *View from de cemetery in Bukharest (Bukuresci)*. Și în acest caz (fig. 38/1) avem reproducerea unei grafici a aceluiași Amedeo Preziosi, intitulată *Bărăția*¹⁵⁷ sau *La rue Bărăția*¹⁵⁸ (prezentată azi sub titlul

¹⁴⁹ Brătulescu 1935, p. 4, fig. 7; Busuioceanu 1935, fig. 3; Ionescu 2003, fig. 28.

¹⁵⁰ Titlul original al lucrării lui Preziosi, notat de autor în colțul stânga jos, este cel de *Obord*. Îl preferăm în locul celei de *Moșii – Oborul de vite* (Brătulescu 1935, p. 4) sau de *Târg la Obor*, sub care apare, de pildă, în fișa de clasare a lucrării în categoria tezaur (<https://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=e5a9c19a57944eeae5f5459471a3162>, accesat la 12 octombrie 2025).

¹⁵¹ Sabbarese 1943, p. 214.

¹⁵² Pentru ilustrări fotografice vechi, a se vedea, de pildă, Potra 1990, *passim*.

¹⁵³ Pentru istoricul, mărturiile documentare și topografia acestuia, a se vedea Mucenic 2005, p. 249-266.

¹⁵⁴ Cele mai multe dintre opere, menționate la Livia Drăgoi (Drăgoi 1974, p. 72-73, 76, 88, 91-92, fig. XXXIV; Drăgoi 1979, p. 25; vezi și Penteleiciuc, Kiss-Grigorescu 1974, p. 215, nr. 1058), altele vândute pe piața de artă românească.

¹⁵⁵ Privitor la acest chioșc/pavilion, vezi Buzilă 2011.

¹⁵⁶ Gavril, Constantinescu 2007.

¹⁵⁷ Brătulescu 1935, p. 4, fig. 3.

¹⁵⁸ Busuioceanu 1935, fig. 5.

Turnul și strada Bărăției), o acuarelă (fig. 37/2) realizată în a doua zi de ședere în București, în anul 1868, și care a aparținut colecției regelui Carol I¹⁵⁹. Adrian-Silvan Ionescu a descris și a încadrat cel mai bine scena în contextul centrului Bucureștiului, respectiv al străzii Bărăției: „cu turnul semeț al lăcașului catolic și turlele bisericii Sf. Gheorghe Vechi, având în prim plan atelierul în aer liber al unui pietrar, plin de cruci și monumente funerare, pe al cărui gard o vânzătoare de covoare și-a expus marfa”¹⁶⁰. Ne aflăm într-o zonă renumită pentru numeroasele sale prăvălii. „Bărăția”¹⁶¹ Bucureștiului, cea mai veche biserică romano-catolică a capitalei (cod LMI B-II-m-B-18118), datează în forma actuală din anul 1848, fiind un reper al vechiului oraș. În plan secund Preziosi a oferit una dintre ultimele imagini ale bisericii Sf. Gheorghe Vechi, înainte ca aceasta să fie reclădită pe temelii noi, între anii 1875 și 1881¹⁶². În condițiile în care fotografiile nu au immortalizat în întreg spațiul actual românesc decât rareori astfel de locuri în care se dăltuiau monumentele funerare, de remarcat în acest pitoresc peisaj urban atelierul unui meșter pietrar. Remarcăm de la cruci masive, specific românești, alte monumente de formă paralelipipedică, posibil destinate comunității evreiești, la frumoase monumente în formă de obelisc, surmontate de troițe: în acuarela lui Preziosi, sculptorul tocmai dăltuiește la soclul unui astfel de monument. În alte două acuarele ale sale, din anul 1869, artistul ilustrează cruci din piatră comercializate în *Târgul Moșilor*, într-una dintre ele, cu un negustor de astfel de monumente, dominând întreaga compoziție¹⁶³.

Amedeo Preziosi (1816-1882), nobil maltez, a făcut partea din școala de pictură maltezo-italiană. După ce l-a cunoscut pe domnitorul Carol I la Constantinopol, care îl invită în România, artistul ajunge în București în anul 1868. Este prima sa vizită, acestei etape a șederii sale în România (a doua datând din anul următor) aparținându-i lucrările reproduse fotografic, aflate în albumul lui Evans¹⁶⁴.

Preziosi l-a însoțit pe domnitor într-o lungă călătorie prin Buzău, prin Carpați și pe Valea Prahovei, realizează multe schițe transpuse în frumoase acuarele. Din timpul călătoriei avem și una dintre cele mai cunoscute lucrări ale sale: *Domnitorul Carol I primit într-un sat din Carpați*, realizată în 7 iulie 1868. Acuarela îl înfățișează pe regele român trecând călare, împreună cu alaiul său, pe sub o arcadă decorativă din verdeață și spice, fiind întâmpinat de

¹⁵⁹ A se vedea fișa de clasare a lucrării în categoria tezaur, întocmită de Mariana Vida (<https://clasate.cimec.ro/detalii.asp?k=5633cdaa2a924d198fcef3eb6044456f>, accesat la 13 octombrie 2025).

¹⁶⁰ Ionescu 2003, p. 21, fig. 14. Cu o mică rectificare de detaliu: covoarele sunt expuse nu pe gard ci, probabil, pe jugul unei căruțe, al cărei coviltir se distinge în interiorul atelierului de pietrărie.

¹⁶¹ Denumire care derivă de la faptul că avea „berat” (document oficial) de la Poarta Otomană.

¹⁶² Aici ar fi fost prima mitropolie a Țării Românești și tot aici ar fi funcționat prima școală a Bucureștilor (Nicolaescu 1940, p. 1).

¹⁶³ Brătulescu 1935, p. 4, fig. 5; Bucuioceanu 1935, fig. 5; Ionescu 2003, fig. 38, 44.

¹⁶⁴ Sabbarese 1943, p. 212-215.

localnici, în rândul cărora, în prim-plan, se disting mai multe femei îmbrăcate în frumoase costume populare (fig. 40/2). Lucrarea apărea în listele lui Preziosi cu numele de *Alteța Sa în Carpați*¹⁶⁵. Evans a cuprins fotografia, în sepia, în albumul său, într-un chenar oval, sub numele *Entry of prince Charles of Roumania into Bucharest* (fig. 40/1).

Patru dintre fotografiile colecționate de Evans din „Wallachia” sunt dedicate țăranilor români, cu portul și ocupațiile lor. Toate sunt fotografii de studio. Sub numele *Wallachian peasant* avem o ilustrată cu o femeie într-un bogat costum popular specific zonei sud-carpatică (fig. 41), cu care putem asocia alte două fotografii explicate de Evans ca fiind *Wallachian peasant n. Bucharest*, probabil cu referire la *near* (lângă) București. Dacă una dintre ele ne înfățișează imaginea unui cioban cu căciulă din blană de oaie pe cap, sprijinit în bâta din lemn, cu sumanul aruncat lângă el (fig. 43), cea de-a doua reproducere, cu același nume, este o fotografie realizată de Carol Popp de Szathmári, cunoscută îndeobște sub titlul *Surugiul* (cca. 1850-1870) (fig. 44), ce completează imaginile vechi și cele știute despre surugiii Țării Românești¹⁶⁶. Sub numele la Evans de *Wallachian milkman*, ultima din acest set de imagini, este ilustrat, în realitate, un *Iaurgiu oltean* (fig. 42) cu cobilă sa, așa cum apare explicată fotografia lui Carol Popp de Szathmári, realizată în anul 1863 și păstrată în Biblioteca Academiei Române din București¹⁶⁷. Renumiți pentru comerțul ambulant practicat pe străzile capitalei, oltenii iaurgii au fost o prezență constantă și pitorească vreme de secole, vânzând un iaurt gras, „cu caimac și cu gust delicios”¹⁶⁸.

Călătoria fraților Evans în spațiul românesc se încheie după ce, luând trenul, au ajuns în Giurgiu. Arthur este însă de-a dreptul parcimonios în a descrie așezarea sau oamenii săi, mulțumindu-se să spună că „Giurgiu seamănă atât de mult cu Ploiești sau București încât nu are nevoie de o descriere separată”. Ajuns la o altă graniță, inevitabil cei doi se confruntă cu aceeași problemă a trecerii frontierei fără pașapoarte. Cu toate că primiseră de la consulul englez din București garanția că englezii pot intra și ieși în voie, fără pașaport din România „Nu era de aceeași părere și funcționarul de la Giurgevo; trebuia să ne întoarcem la București”. Problema s-a rezolvat însă „într-un minut” prin intermediul unui om de vază al Giurgiului care i-a ajutat să părăsească România.

Încheierea aproape precipitată a jurnalului pe traseul Giurgiu-Ruse, se face cu laude la adresa progreselor făcute de români („Ce progrese a făcut această țară în ultimii ani!”), Arthur mărturisind cum un călător i-a spus că același traseu făcut în urmă cu 15 ani se realiza prin noroaie, în care boii se

¹⁶⁵ Ionescu 2003, p. 51, fig. 2.

¹⁶⁶ Pentru acestea din urmă, vezi Păduraru 2008.

¹⁶⁷ <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?k=D39516A4AD6E4716B83316200964CE17>, accesat la 18 octombrie 2025.

¹⁶⁸ Doicescu 2008, p. 10; vezi și Măniceanu 2021, p. 43.

cufundau până la burtă, acolo unde pe acum trec în București tramvaiele și unde rar vedeai o casă din cărămizi toate crăpate, iar acum poți vedea o șosea bună, linie ferată și poduri elegante din fier.

Însă relatările englezului nu se opresc odată cu intrarea sa pe teritoriul bulgar. Din Ruse urmează călătoria cu vaporul pe Dunăre, în amonte. Își mai găsește timp, e drept, foarte lapidar, să consemneze din scurtele popasuri de pe malul românesc:

„Din când în când opream într-un oraș: dacă era pe partea bulgară, vedeam costume vesele, minarete, caravane orientale de măgari; dacă era pe partea valahă, vedeam rochii și clădiri europene”.

Frații Evans vor trece și prin Calafat, acolo unde menționează fortificațiile apărate cu succes de turci împotriva rușilor în Războiul Crimeii¹⁶⁹, prin Orșova, unde se afla granița cu Ungaria, loc în care „se zărește o capelă, ridicată peste locul unde Kossuth a ascuns coroana maghiară”¹⁷⁰, dar și prin Turnu Severin, văzut de Evans ca „turnul lui Severus” și unde pot fi văzute vestigii romane. Este descris și drumul săpat de Traian în stâncile de pe malul sârbesc, prin care Dunărea își făcea cu greu loc („Mai departe se pot vedea urmele drumului lui Traian, o lucrare magnifică care se întinde de-a lungul versantului stâncos, puțin deasupra râului”), ce cuprinde și celebra *Tabula Traiana*, inscripție dăltuită în stâncă, strămutată mult mai sus la mijlocul secolului trecut, după inundarea zonei de către apele barajului Porțile de Fier I.

Englezul este impresionat de peisajul spectaculos, acolo unde trecând munții, despărțind imperii, Dunărea își croia drumul învolburată, ca apa fiartă într-un cazan. Ne-a lăsat și o schiță a „cazanelor Dunării” (*On the Danube above „the Iron Gates”*) (fig. 48), realizată de pe malul drept al fluviului, fapt sugerat și de textul *Bulgaria* scris în partea superioară. Desenul este un studiu peisagistic al defileului Dunării, concentrându-se pe formațiunile stâncoase abrupte din zona Porților de Fier:

„[...] «Porțile de Fier», vârtejurile spumoase, stâncile întunecate din jur, printre care vaporul se strecoară literalmente, și apoi am ajuns la cea mai grandioasă parte a întregii Dunări, unde râul, uneori atât de îngust încât aproape că poți arunca o piatră de la un mal la altul, alteori o revărsare de un kilometru lățime, desparte Balcanii de Carpați. În stânga noastră, înclinate în sus de acțiunea vulcanică, stâncile se ridică în terasamente, ca bastioanele unei fortărețe gigantice; dar turlele și pînacurile din dreapta sugerează o imagine de vis a unei catedrale gotice [...] Apoi trecem pe lângă ruinele unui castel bizantin; acum o stâncă legendară se înalță în mijlocul râului, iar în cele din urmă munții devin

¹⁶⁹ În fapt, odată ajunse la Calafat, trupele ruse nu au atacat, ci s-au retras (Ionescu 2006, p. 13).

¹⁷⁰ Cu referire la Capela Coroanei, ridicată în anii 1856-1857 de împăratul Franz Joseph, pe locul unde, după îndelungi căutări, în 1853 a fost găsită coroana Ungariei, împreună cu celelalte simboluri ale regalității maghiare, ascunse de revoluționari în 1849. Astăzi capela nu mai există, ea fiind distrusă înainte ca apele barajului de la Porțile de Fier să o acopere în întregime.

mai joși, trecerea râului se deschide și ajungem la Baziaș, unde vaporul se întâlnește cu calea ferată spre Viena”¹⁷¹.

Cu aceste impresii călătoria fraților Evans în spațiul actual românesc se încheie. Jurnalul continuă cu traversarea Serbiei și cu unele aprecieri care îi vizează și pe români. Lua sfârșit, astfel, prima „expediție” de cunoaștere a lumii de dincolo de frontierele lumii îndeobște știute occidentalilor, iar pentru Arthur Evans se încheia prima călătorie în urma căreia jurnalul său vedea lumina tiparului. Avea doar 21 de ani, dar modul matur de a vedea, de a explora și de a înțelege această lume, adeseori atât de diferită de locul său natal, care l-a atras într-un mod irezistibil, Balcanii devenind, pentru o perioadă bună de timp, a doua sa casă. La finalul analizei noastre am grupat impresiile pe care englezul ni le-a lăsat despre oamenii și obiceiurile locurilor vizitate. Se deschid, prin intermediul acestor relatări, alte nebănuite punți de înțelegere către vechea lume transilvană sau munteană.

Reconstituit în întregime, traseul călătoriei fraților Arthur și Norman Evans din anul 1872, în care am încercat cât mai fidel să precizăm și modalitatea de parcurgere (**fig. 50**), este următorul: Viena-Budapesta (cu trenul) → Budapesta-Petroșani (cu trenul, clasa a 3-a) → Petroșani → *Muntele Tărtăraș* → Jina (*Masa Jidovului*) → Petrești → Sebeș (peste munți, pe jos) → Sebeș-Sibiu (diligența) → Sibiu-Brașov (diligența) → Brașov-Castelul Bran (probabil trăsură) → Castelul Bran → Munții Bucegi → probabil zona Posada-Comarnic (peste munți, pe jos) → probabil zona Posada-Comarnic-Câmpina (cu căruța) → Câmpina-Ploiești (cu trăsura) → Ploiești-București (cu trenul) → București-Giurgiu (cu trenul) → Giurgiu-Ruse (cu ambarcațiune) → Ruse → Calafat → Turnu Severin → Orșova → Baziaș (cu vaporul) → Baziaș-Belgrad (cu trenul) → Belgrad-Viena (cu trenul).

Lumea transilvăneană și românească prin ochii lui Arthur Evans

Chiar de la începutul firului expunerii sale din *Fraser's Magazine*, Evans ne mărturisește că a ales să pornească în călătoria sa fără nicio idee preconcepută, însă imediat ce i-a întâlnit pe maghiari în Ungaria, aceștia au încercat să îl influențeze. Iată un pasaj edificator în acest sens:

„Poate că, în general, călătorii care vizitează aceste regiuni ar face mai bine să nu încerce să obțină informații utile de la colegii lor de călătorie maghiari, altfel ar putea afla, așa cum am aflat și noi, următoarele detalii, poate interesante, dar deloc liniștitoare, despre partea românească a Carpaților, și anume că vei fi jefuit de către valahi ca ceva firesc și că, dacă lupii și urșii care rățăcesc în haite nu vă pun rapid capăt existenței, *atunci sigur veți fi împușcați din spate. Ah, a spus altul, lăsați-mă să vă conving să vă răzgândiți și să încercați un tur prin unele dintre câmpiile noastre, unde oamenii vorbesc maghiara bună și cinstită. Nu i-am urmat sfatul și, dimpotrivă [...]*”¹⁷².

¹⁷¹ Evans 1873, p. 594.

¹⁷² *Ibidem*, p. 578.

Transilvania, care este prima regiune pe acest lung traseu, trebuie să fi constituit o mare provocare pentru orice călător, și mai cu seamă pentru unul interesat să își consolideze cunoștințe clădite din lecturi, prin realitățile văzute și trăite pe viu. Cu un an înaintea lui Evans, un alt călător prin Transilvania, Friedrich Ratzel, cel considerat întemeietorul geopoliticii, remarca foarte bine specificul acestei regiuni care a generat și relații adeseori încordate, „unde conviețuiesc strâns trei neamuri fundamental diferite și un număr de popoare mai mici, la origine îndepărtate unul de celălalt”¹⁷³.

Despre români / valahi

Cum i-a descris Evans pe români? Încă de la intrarea sa în Transilvania, acesta spunea că „Ne aflăm deja printre români, un popor ciudat și misterios, îmbrăcat în mantale din piele de oaie și căciuli mari și păroase”. În timp ce prezenta așezarea cu colonia în formare a Petroșaniului, pe fondul afirmației sale că „aparent, toți sunt români”, lămurește cititorul ce înțelegea el prin români:

„Eu îi numesc cu denumirea mai generală de *rumâni*, pentru a-i distinge de valahii din Țara Românească propriu-zisă, deși sunt de aceeași rasă și sunt numiți *valahi* de către germani. Ei se numesc pe sine *români*, pur și simplu! Limba lor, prin preferința pentru *u* în locul lui *o*, seamănă mai mult cu dialectul sicilian decât cu italiana literară și diferă de toate celelalte limbi romanice [...]”¹⁷⁴.

Îi admiră pe românii din Petroșani, care după ce își lepădau mantalele apăreau

„în toată splendoarea pantalonilor albi largi și a tunicilor¹⁷⁵, cu o centură largă de piele în jurul taliei, decorată cu spirale ciudate, care amintește în mod curios de centurile de bronz descoperite în cimitirul preistoric din Hallstatt. Unii poartă căciuli din piele, alții pălării cu trei colțuri sau pălării largi din paie ori pâslă. Au uneori mustață, dar nu barbă, ochi negri și păr lung și drept. În ceea ce privește femeile, acestea se disting ușor de bărbați, având picioarele mai descoperite și părul mai puțin vizibil; poartă rochii albe care le ajung aproape până la genunchi și veste turcești bogat brodate cu flori”¹⁷⁶,

deși în scrisoarea către mama sa, Fanny, mărturisea contrariul¹⁷⁷.

Aceleași „centuri” din piele, încinse peste cămașă la brâu, numite de localnici „șerpare”, decorate cu motive spiraliforme, le vom întâlni în desenele lui Evans, purtate de copiii din zona Sebeșului (fig. 10; 12/1-2), având, astfel,

¹⁷³ *Călători străini* 2017, p. 55.

¹⁷⁴ Evans 1873, p. 578, nota 1.

¹⁷⁵ Recte „cămășilor”.

¹⁷⁶ Evans 1873, p. 578; o variantă aproape identică din scrisoarea trimisă la Londra (Evans 1943, p. 166, 170).

¹⁷⁷ Evans 1943, p. 166 („Acești valahi sunt cei mai sălbatici oameni pe care i-am văzut vreodată”). Inadvertență remarcată și de Erna S. Elezovic (Elezovic 2021, p. 64).

imaginea completă a descrierii lor. În schimb, apropierea, strict din punct de vedere stilistic, pe care le face cu centurile din bronz găsite în celebrul cimitir din epoca fierului de la Hallstatt fac dovada cunoștințelor de arheologie acumulate deja de tânărul student de la Oxford¹⁷⁸. În „Mărginime”, similar și în Sebeș¹⁷⁹, aceste chimire erau decorate cu motive ștanțate, cu „sirom”-uri din piele, irhă și lână colorată, sau sârmă din cupru¹⁸⁰, spațiul transilvan cunoscând multe exemplare ornamentate cu motive solare, inclusiv discuri din alamă¹⁸¹.

Trecerea dinspre Valea Jiului către Valea Sebeșului i-a dat prilejul să observe o lume românească strâns legată de dealurile înalte și de munți, de trecere din „Ținutul Momârlanilor” în cel al „Mărginimii” Sebeșului. Pe măsură ce urca, „locuințele deveneau din ce în ce mai primitive, până când s-au transformat în mici colibe de lemn, iar satele s-au redus la grupuri de două sau trei astfel de colibe și apoi au dispărut cu totul”. Întâlnirea cu un grup de păstori români la sfârșitul zilei a constituit prilejul potrivit pentru a-i cunoaște mai bine pe cei ai locului. Unul dintre ei purta o căciulă din blană de lup, ucis chiar de mâna lui pe traseul urmat de ei. Întrucât nu cunoșteau niciun cuvânt în germană, Evans a ales o cale bănuită de el ca funcțională: să le vorbească în latină¹⁸² sau în italiană, întrucât, ne-o spune explicit „am descoperit că limba lor semăna destul de mult cu latina și italiana, încât puteam înțelege puțin din ce spuneau și chiar și ei ne înțelegeau puțin”, exemplificând cu scurta conversație: „Dormire?” „Dormire!”. Călătorind împreună, până s-a întunecat, după un drum epuizant peste stânci și prin păduri, au ajuns la casa unuia dintre ei, în fapt o colibă din lemn, de formă circulară, așezată pe micul platou al unei pante abrupte. Scrisoarea către Fanny precizează câteva detalii constructive ale colibei: scânduri și bețe îngrămădite spre un punct central comun¹⁸³. Cum

¹⁷⁸ Evans vizitase localitatea cu un an înainte, în 1871 (Evans 1943, p. 165). Cu toate că în textul publicat Evans confundă localitatea cu Hallstatt (azi în Bavaria), el era la curent cu desenele realizate de Johann Georg Ramsauer inventarelor bogate ale cimitirului de la Hallstatt, din care fac parte și centuri/cingători din bronz decorate. Pentru centuri din epoca bronzului cu motive spiraliforme găsite în centrul Europei, a se vedea Kilian-Dirlmeier 1975, Taf. 36/398; 38/400; 40/405; 42/413-420; 43/422-425; Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 108/3; 140/6; 147/7; 159; 171-172; 181/2; 203/1; 255; 256/7-8. Mai târziu, în 1888, John Evans, tatăl său, cumpăra din Londra un topor din bronz de tip Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta, frumos decorat (<https://john-evans.ashmus.ox.ac.uk/php/artefact>), care provine probabil chiar din Transilvania și care, în 1927, este predat către Ashmolean Museum, piesă nerepertoriată în monografia acestor artefacte (David 2002).

¹⁷⁹ Pernicek, Lungescu 1975, p. 576; Buza, Hozoc 1985, p. 68.

¹⁸⁰ Petrescu 1959, p. 35.

¹⁸¹ Bătcă 2006, p. 71-72. Rolul apotropaic al motivisticii cingătorilor este unul cât se poate de clar, fapt evidențiat deja în etnografia românească, cu raportare la descoperiri arheologice (Maxim, Szűcs-Csillik 2014, p. 272-274) ori în descântece: „descântătoarea ia brăcirile (cingătoarea) celui bolnav, le întinde și descântă cu cuțitul de trei ori în trei locuri” (Hodos 1911, p. 731).

¹⁸² Cu un an înainte, în 1871, Arthur își exersa latina și în conversații cu preoții din Idria, în Slovenia (Evans 1943, p. 165).

¹⁸³ *Ibidem*, p. 167.

nu încăpeau cu toții în colibă, călătorilor li s-a amenajat un loc de odihnă pe paie și au primit hrană produse locale, de la lapte proaspăt la ciuperci prăjite în jar („O bucată mică pe care am gustat-o era minunat de bună”¹⁸⁴), cu pâine neagră, peste care s-a presărat sare grunjoasă. Evans ne lasă din această experiență câteva cuvinte auzite de el în limba română: *lapte dulce, apa, focu*. Din păcate, șederea lor în aer liber a fost greu suportabilă sub ploaia care a durat întreaga noapte¹⁸⁵, periodic tinerii trezindu-se să își usuce la foc hainele făcute leocă, la cinci dimineața trebuind să pornească din nou la drum¹⁸⁶.

Următoarea descriere o avem după trecerea prin Munții Sebeșului, traseu în care le iese în cale o stână, unde ciobanul mulgea oile „albe ca zăpada”. Cei doi tineri englezi au înnoptat în acest peisaj bucolic, în care „locuința ciudată și primitivă”, stâna, este minuțios descrisă:

„O colibă din lemn necioplit, fără coș de fum sau ferestre, dar cu o gaură la fiecare capăt sub streșini pentru a lăsa fumul să iasă; iar în ceea ce privește lumina și ventilația, arhitectul le-a asigurat în mod admirabil printr-un dispozitiv simplu, dar original, lăsând un centimetru de lumină naturală între fiecare dintre trunchiurile aspre care formau pereții. Era o singură încăpere, cu doar o mică despărțitură care închidea un sanctuar sacru pentru brânză și lapte, și cu o platformă de lemn care o înconjura, ridicată la aproximativ un metru deasupra solului și care servea ca scaune ziua și paturi noaptea – pentru acest din urmă scop, era împărțită în cușete prin mici muchii ascuțite de lemn, pe care, odihnindu-ți capul tânăr, puteai visa că ești pe ghilotină. Dar să nu anticipez. Câteva pietre în mijlocul camerei formează vatra, iar un cârlig de lemn se leagă deasupra ei, atârnat de grinda înnegrită de deasupra – bunul și vechiul *μέλαθρον* homeric”¹⁸⁷.

Arhaismul construcției pastorale l-a inspirat și l-a purtat pe tânărul Arthur în lumea vechilor eroi ai Eladei, de care mai târziu, ca arheolog, se va atașa în chip deosebit. Folosirea termenului *μέλαθρον* (*mélathron*) nu are doar valențe arhitecturale (grinda principală a unei case), ci în mod cert Evans l-a invocat în sensul său clasic și nobil, de „cămin”, de „palat”, fiind preluat în greaca modernă în sens solemn, de construcții ale unor elite, cu toate că, spunea „Aici nu te îmbraci și nu te dezbraci, ci te bagi în pat așa cum ești”. Mamei sale, Fanny, i se plângea într-o scrisoare că în această stână o scândură i-a înțepat spatele toată noaptea, că vântul rece bătea printre bârne, iar țânțarii „cu o poftă de sânge, literalmente roiau”¹⁸⁸. În schimb, aprecierea pe care o manifestă față de nobila simplitate a stânei și a gazdei sale este magistral continuată, în narațiunea sa:

¹⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁵ Evans 1873, p. 579.

¹⁸⁶ Evans 1943, p. 167.

¹⁸⁷ Evans 1873, p. 580; Evans 1943, p. 168.

¹⁸⁸ Evans 1943, p. 168.

„De fapt, scena este în întregime una epică; într-o astfel de casă, bătrânul porcar Eumæus l-ar fi putut primi pe Odiseu, obosit de drum; afară se află câini asemănători celor care aproape l-au sfâșiat pe rătăcitor, precum și porci, asemenea celor pe care bătrânul porcar îi creștea pentru stăpânul său. Și cu siguranță acele siluete care se disting în lumina focului sunt la fel de bine făcute, nobile și simple ca cele care pluteau în fața ochilor minții poetului orb. Nu am văzut niciodată o familie mai impunătoare. Este tatăl, gazda noastră, un om magnific, înalt de peste 1,80 m, proporționat, lat și mare, sunt fiul său adult, *suo similis patri*, și două fiice gemene de aproximativ doisprezece ani, dar evident foarte mari pentru vârsta lor, cu ochi mari, negri și strălucitori și cascade de păr negru, tuns drept peste frunte. Acești oameni au o rafinare naturală pe care o observăm oriunde îi întâlnim, o politețe care îi determină chiar și în inima munților să-și ridice pălăria în fața unui străin, o delicatețe care, în ciuda curiozității lor evidente, îi împiedică să se uite în rucsacurile și bagajele noastre. Desigur, trebuie să împărțăm cina lor, lapte de oaie delicios, caș și pâine neagră – nu vor să audă de mâncarea noastră” [...].

„Luând în considerare ceea ce am văzut ieri și astăzi printre acești români din munți, ni se prezintă o imagine ciudată a vieții primitive. Izolați de contactul cu restul oamenilor, de pădure și de munții întinși, acești oameni trăiesc într-o mică lume a lor. Nu au nici bere, nici vin, nici ceai, nici cafea, iar dieta lor este aparent în principal vegetariană – caș și brânză, puțină turtă de porumb sau pâine neagră, completate cu fructe sălbatice și ciuperci; beau apă sau lapte de oaie. Își țes singuri hainele, fiecare femeie are fusul și roata de tors, iar bărbații își repară singuri hainele rupte. O bucată de lemn, un ciob de ceramică sau chiar o nucă verde le servesc drept fusaiolă. Oile, lupii și urșii le furnizează mantale și pălării. Metalul este aproape sau deloc cunoscut. Vasele lor pentru gătit și băut sunt din ceramică brută, uneori pictate barbar, și, judecând după forma și aspectul lor, ar putea fi dezgropate dintr-un tumul preistoric. O tărtăcuță le servește drept sticlă, iar cupele le fac din scoarța de copac. Țărușii de lemn înlocuiesc cuiele, porumbul este măcinat în râșnițe de piatră, micile lor parcele de porumb sunt lucrate cu lopeți, furci și chiar pluguri din lemn întărit în foc. Dacă ar avea topoare de piatră, imaginea lumii vechi ar fi perfectă”¹⁸⁹.

Detaliile etnografice prezentate de Evans au, desigur, o valoare ridicată pentru istoria păstorilor și a păstoritului la românii din Munții Sebeșului¹⁹⁰. Tipurile de așezări ne sunt cunoscute încă din momentul urcării dinspre Petroșani către Valea Sebeșului, relevând și arhitectura lor și materialele simple folosite, în funcție de altitudine: „Locuințele deveneau din ce în ce mai primitive, până când s-au transformat în mici colibe de lemn, iar satele s-au redus la grupuri de două sau trei astfel de colibe și apoi au dispărut cu totul”. Grupurile de câteva gospodării sunt întâlnite și azi în zonele cătunelor montane, acolo unde construcțiile din lemn încă mai coexistă cu cele din materiale mai durabile. În drumul spre muntele Tărtărau, frații Evans au ajuns la „o colibă circulară rudimentară din lemn” ridicată pe o terasare a unei pante

¹⁸⁹ Evans 1873, p. 581; Evans 1943, p. 168.

¹⁹⁰ Pentru păstoritul în această zonă, o ultimă sinteză, vezi la Totoianu 2021.

abrupte. Astfel de colibe nu erau locuințe propriu-zise, ci staole, în zona Sebeșului purtând numele de „curte de oi rotundă”, în care doar acoperișul era conic, laturile fiind poligonale¹⁹¹. Răspândirea acestui tip de construcție spre vest până în Platforma Luncanilor relevă un arhetip vechi al construcțiilor destinate adăpostirii animalelor, în care apelul la analogii care coboară până în epoca dacică nu au lipsit¹⁹².

Descrierea unei stâni în zona montană a Văii Sebeșului, înainte de a ajunge în aval, în Șugag, confirmă perenitatea acestor construcții, prin modul în care s-au conservat până azi. Aceasta avea o singură încăpere, cu o vatră din pietre așezată în mijloc, deasupra căreia atârna un cârlig din lemn, de care era agățat ceanul. Pereții erau din bârne necioplite (înțelegându-se „rotunde”), fără ferestre, lumina intrând prin micul spațiu lăsat între bârne¹⁹³, pe acolo producându-se și ventilația; fumul ieșea ghidat prin găurile lăsate sub streșini. Un mic spațiu închis separat era folosit pentru a păstra brânza și laptele. Evans folosește pentru acest compartiment distinct numele de *sanctuary sacred*, însă acesta a tradus termenul de „celar” folosit de păstori, dându-i sensul cunoscut de el în contextul spațiilor monastice occidentale, fără să își închipuie, probabil, derivarea sa directă în limba română din lat. *cellarium*¹⁹⁴. Cu toate că este descrisă ca având o singură încăpere, stâna face parte din rândul celor cu două încăperi („fierbătoarea” și „celarul”), în tipologia lui Radu Totoianu putând fi inclusă în tipul 2, cel mai răspândit nu doar în Munții Sebeșului, ci în întregii Carpați Meridionali¹⁹⁵. Mobilierul era simplu: o platformă de lemn înaltă de cca. 1 m care înconjura interiorul, folosind ca scaune ziua și paturi noaptea, ultimele delimitate prin scânduri. Aparent fără mare importanță, paturile (cu termenul corect aici de „priciuri”) amintite de Evans în stâna de pe Valea Sebeșului contribuie și ele la reconstituirea vieții pastorale pe care o descrie. Întrucât știm că doar femeile aveau privilegiul să doarmă în stânele din Munții Sebeșului (cu excepția „șefului de munte”), priciurile fiind mai multe, ele atestă, în acest caz, prezența în stână a bachelor și a băcițelor¹⁹⁶. De altfel, menționarea celor două fete este elocventă.

Juxtapuse, cele două tipuri de construcții pastorale par să ne trimită mai degrabă către arhaicele adăposturi ale vânătorilor sau ale stepelor. Dacă forma circulară ne poate sugera, mai degrabă, cortul ancestral, soluțiile constructive și interioare ale stâniei sunt absolut identice, în cele mai multe detalii – fără să

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 216-217.

¹⁹² Apolzan 1981, p. 453-457, fig. 4, cu o discuție critică la Totoianu 2021, p. 217, pl. II-III, fig. 32.

¹⁹³ Pentru izloare, aceste fante horizontale dintre bârne puteau fi astupate cu mușchi sau balegă, așa cum este documentat la unele stâne (vezi Totoianu 2021, p. 60, 160, 215).

¹⁹⁴ Vezi, de pildă, Dima 2010, p. 57, 64.

¹⁹⁵ Totoianu 2021, p. 211-212.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 267-268.

facem paralele nepotrivite, ci strict tipologice – cu locuințele pe care Evans le va descrie, la scurt timp, la laponii din Finlanda¹⁹⁷.

Arhaismul vieții pastorale montane era dublat însă de existența unor trăsături interioare ale acestor oameni izolați în munți, pe care Evans le subliniază de-a dreptul măgulitor: „au o rafinare naturală”, „o politețe”, „o delicatețe”. Aparent vegetarieni, hrănindu-se cu ce le oferea propria muncă la stână, dar și natura, acoperindu-se cu piei din oi, dar și de sălbăticiuni vâdate, croindu-și și reparându-și hainele, le remarcă, în același timp, spiritul creativ, de adaptare, de improvizare, astfel încât să nu ducă lipsă de nimic: o tărtăcuță înlocuia o sticlă, coaja de copac era folosită în loc de cupă, o nucă verde pe post de fusaiolă. În lipsa aproape completă a fierului, cuiele le erau din lemn, chiar și plugul era din lemn întărit în foc, ultimul o atestare deja cunoscută a vechiului aratru (din lat. *aratrum*), larg răspândit la români și forma cea mai arhaică a celei mai importante unelte de cultivare a pământului¹⁹⁸. Cât privește vasele ceramice, prezente la stână¹⁹⁹, ni se spunea că erau folosite pentru gătit și băut, aspectul lor și pictura „barbară” apropiindu-le, spune Evans, mai degrabă de o ceramica parcă scoasă dintr-un tumul preistoric. Aprecierile sale, față în față cu o cultură atât de arhaică, fără vicii, se încheie în aceeași notă de surprindere combinată cu constatări care i-au generat superlative: „Dacă ar avea topoare de piatră, imaginea lumii vechi ar fi perfectă”. Și completa în scrisoarea către Fanny: *Don't they smell of garlic?*²⁰⁰.

După ce ia contact cu lumea satelor românești dintre Șugag și Petrești, Evans își completează jurnalul cu noi observații, referindu-se acum la locuitorii din satele Văii Sebeșului. Descoperă, în multe privințe, similitudini ale acestor români cu croații, în privința caselor, a portului, a înfățișării, fiind mirat de multele asemănări, astfel încât până și „ulciorul obișnuit al țării

¹⁹⁷ Evans 1943, p. 174: „The place consists of a tiny hut of the ordinary Finnish style in which the younger woman lives, and a real Lapp wigwam which shelters the old crone. It is square at bottom and tapers to a round hole at the top which lets out the smoke. It is constructed partly of rough planks, partly of turf, partly of hide and partly of thatch. In one of the sloping sides is a door of the rudest construction [...]. In the centre some rude stones, utterly unhewn, support the embers, and above from a cross pole swings a hooked stick into the end of which is stuck the smallest piece of bent iron to hang pots over the fire”.

¹⁹⁸ Edroiu, Gyulai 1965; Bilavschi 2014, p. 40-41, 43, 50-51.

¹⁹⁹ Cercetările etnografice din Munții Sebeșului au arătat că ceramica este rar prezentă în inventarul unei stâni, din cauza riscului distrugerii la manipulare, fiind preferate vasele din lemn (Totoianu 2021, p. 60). Evans menționează expres că a întâlnit doar vase ceramice pentru gătit și băut, nu și pentru activitățile de realizare a produselor derivate din lapte. Cel mai probabil, aflându-ne pe Valea Sebeșului, ceramica trebuie să fi provenit din centrul de olari de la Săsciori, renumit în zonă. Se știe că cei din „Mărginimea de Sus”, între care și cei din Șugag și Jina, comandau căni din lut, îndeosebi pentru parastase, iar nașii și rudele cumpărau oale tinerilor căsătoriți (Irimie, Hoffmann 1958, p. 30).

²⁰⁰ Evans 1943, p. 167; Elezovic 2021, p. 65.

seamănă exact cu *stutschka*, obișnuit în Croația, Austria și Turcia²⁰¹. Iată aprecierile sale *in extenso*:

„În ceea ce privește îmbrăcămintea și ustensilele, românii din Carpați seamănă foarte mult cu croații. Satele de aici par a fi preluate în întregime din Croația turcească. Au aceeași curte fortificată în care se deschide ușa casei, același ciudat *chevaux de frise* deasupra porții²⁰², același sistem de acoperiș din lemn, același hambar pe stâlpi, un coș gigantic din răchită ridicat pe patru stâlpi. Există aceleași ziduri de lut, aceleași ferestre mici ridicate deasupra solului. Bărbații au aceeași față fără barbă și păr lung, poartă aceeași centură largă în care sunt înfipte pumnale sau pistoale, geanta aruncată peste spate, tunică, pantaloni albi și opinci. La acestea se adaugă faptul că ulciorul obișnuit al țării seamănă exact cu «*stutschka*», obișnuit în Croația, Austria și Turcia. Aceste fapte devin și mai sugestive când ne amintim că limba română, deși este o limbă latină²⁰³, conține un element slav important²⁰⁴. Când ajungi în Țara Românească, mai deschisă, observi o infuzie de pantaloni largi, jachete largi și arhitectură orientală, relicve ale dominației turcești; dar *aici*, în sânul munților, acești oameni și-au păstrat vechile costume naționale și locuințe. Aici îi vedeți pe oameni exact așa cum îi vedea Traian când i-a supus pe vechii locuitori ai Daciei și le-a lăsat moștenire numele și limba romană. Aici îi vedeți încă așa cum sunt înfățișați pe columnă și pe monedele cuceritorului lor. Romanii le-au schimbat limba, dar nici ei, nici turcii, nici maghiarii nu le-au putut schimba locuințele sau costumele. *Ei* sunt încă slavi²⁰⁵.

După cum se poate observa, în tandem cu observațiile despre tipologia gospodăriei sătești, a portului localnicilor, sunt de remarcat și unele paralele pe care Evans le face între românii din sudul Transilvaniei și cei din Țara Românească, acolo unde influența orientală turcească se manifesta pregnant în port și în arhitectură. La final își construiește o serie de gânduri care vizează moștenirea latină a românilor. Își manifestă convingerea că oamenii întâlniți de el *aici* (sublinierea sa), adică în „sânul munților” și-au conservat portul și tipurile de locuințe, astfel încât pentru un călător este o șansă să vadă pe viu pe acești locuitori, pe care nici romanii, nici turcii, nici unгурii nu le-au putut schimba felul de a fi, arătând „așa cum îi vedea Traian când i-a supus pe vechii locuitori ai Daciei”, ori cum apar pe columna sa. Privitor la limba română, deși o vede ca pe o limbă cu rădăcini în limba latină, a remarcat bine influențele

²⁰¹ Constată corect în privința ulciorului local pentru băut lichide (apă, vin), numit în Croația *stucka*. În centrul de olari de la Săsciori vasul de acest tip era numit local „cană” (cană cu ciort și cană cu ciort și țâță) (Irimie, Hoffmann 1958, p. 19, fig. 38-39).

²⁰² Referirea este la modul de îmbinare a scândurilor în partea superioară a porților carosabile, sub formă de grătar, utilizată și astăzi frecvent.

²⁰³ Corect: neolatină.

²⁰⁴ Peste câțiva ani, revine cu observația că croații au portul asemănător românilor din Transilvania și din Valahia și reiterează opinia sa că cei din urmă „din motive etnologice, pot fi considerați o ramură latinizată” a lumii slavilor de sud (Evans 1876, p. 15).

²⁰⁵ Evans 1873, p. 583. Mai târziu, după ce vizitează zonele „ilire”, face remarci asemănătoare privitoare la portul țăranilor descriși în piața din Zagreb (Elezovic 2021, p. 95).

slave puternice, mergând însă până acolo încât concluzionează: *They are still Slavonic*. Formularea sa din scrisoarea către Fanny, „poate acești oameni erau slavi înainte de a deveni romani”, face aluzie la posibila origine slavă a dacilor²⁰⁶.

Ajungând în Sebeș cei doi poposesec în cetatea sașilor. Privilegiile pe care saxonii și le-au apărât și aici cu mare înverșunare au contribuit la imaginea de cetate locuită exclusiv de sași²⁰⁷, așa cum o face și Evans, însă realitățile istorice sunt diferite: începând cu secolul al XVIII-lea, poate chiar mai devreme, în interiorul cetății își fac loc treptat și cetățenii din suburbii: unguri, români și sârbi²⁰⁸, ulterior și cei din Durlach și Hanau²⁰⁹. Românii formau deja, la 1783, mai mult de jumătate din populația Sebeșului, comasați în suburbiile românești²¹⁰. Evans descrie suburbiile ca fiind locuite majoritar de români, apreciind că erau „formate din colibe mizere”. Cum arătau aceste suburbii nu avem ilustrări pentru perioada mijlocului secolului al XIX-lea, însă știm că incendiul din 1846, când cartierul *Suseni* a ars, a fost accentuat și de faptul că acoperișurile caselor erau din paie²¹¹.

Sub numele *Wallack maiden*, Evans ne-a lăsat desenul în creion al unei fete, încălțată în opinci și îmbrăcată în port popular, cu cămașă lungă (având cusătură doar pe mâneci, pe un singur șir) cu poale prinse, franjurate în partea de jos, ce ține în mâna dreaptă o pălărie cu bor (**fig. 11**). Dacă ne ghidăm după tunsură, suntem tentați să credem că tânăra este una dintre cele două fiice gemene întâlnite la stâna din Munții Sebeșului, „cu ochi mari, negri și strălucitori și cascade de păr negru, tuns drept peste frunte”, ce amintesc parcă de chipurile fetelor din pictura lui Nicolae Tonitza. Desenul intitulat *Wallack boys & woman Mühlenbach* surprinde doi băieți, probabil împreună cu mama lor, îmbrăcați tradițional (**fig. 10**). Femeia poartă cămașă lungă, cu poale și un pieptar deschis în zona pieptului. Reține însă atenția modul de acoperire a

²⁰⁶ Evans 1943, p. 167. Nu știm precis care a fost opțiunea lui Evans, în acest caz, dar acesta trebuie să fi fost adeptul teoriei unei mari mase de slavi în teritoriile vizitate mai cu seamă în anii următori, la sud de Dunăre (pentru aceste ultime preocupări, vezi Seton-Watson 1946). Ipoteza era împărtășită și de reprezentanți ai istoriografiei române, cu mult înainte, precum Ion Budai-Deleanu, multă vreme discutându-se despre descendența dacilor dintr-un filon al limbilor balto-slave. Nu trebuie să vedem aici teoriile vehiculate asupra Evului Mediu, cu „vlahii slavi” balcanici, forțați să devină păstori în munții Transilvaniei, pentru care amintim aici, din partea vechii istoriografii sebeșene, pe Streitfeld 2011, p. 541-546. În epocă, la 1868, B. Petriceicu-Hasdeu era vizibil deranjat de aserțiunile englezului Charles Boner, care îi vedea pe români urmași de daci latinizați (Hăjdeu 1868, p. 816).

²⁰⁷ Concluzii care apar la mai mulți călători străini care au trecut prin Sebeș: Anonim latin, la 1738 (*Călători străini* 1997, p. 220), Johann Lehmann, la 1782 (*Călători străini* 2000, p. 576).

²⁰⁸ *Sebeș. Atlas* 2004, p. IV; Popa *et alii* 2016, p. 187-188.

²⁰⁹ Anghel 2011, p. 38.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 38, 160-161.

²¹¹ Raica 2002, p. 216. Una dintre ultimele case acoperite cu paie din cartierul românesc Suseni, din anul 1910, ne arată o gospodărie modestă (Raica 2002, p. 245, foto jos; Anghel 2011, p. 171, fig. 28).

capului, asemănător modului arhaic de purtare a unei glugi²¹², deși nu este clar dacă, în acest caz, nu avem cumva doar o broboadă/învelitoare de cap²¹³. Cei doi băieți, îmbrăcați la fel, purtau cioareci, cămașă strânsă la mijloc cu un șerpar, opinci în picioare și pălării cu borul larg pe cap. Unul dintre ei ține fie un sac trecut peste spate, fie o glugă²¹⁴. Detaliile din portul copiilor sunt și ele importante. S-a subliniat, cu valoare de concluzie, faptul că șerparele copiilor au fost întotdeauna foarte înguste (lățimea fiind dată de vârsta purtătorului)²¹⁵. Desenul lui Evans contrazice constatarea, ceea ce pune în discuție dacă era valabilă și pentru mijlocul secolului al XIX-lea. Imaginea surprinde și detalii ale șerparelor copiilor; ambele trebuie să fi fost lucrate din piele, prinse într-un caz cu trei rânduri de mici cataramे metalice, și ornamentate cu motive brodate, în acest caz cu „S”-uri culcate și înlănțuite. Tot din piele trebuie să fi fost și gentuța unuia dintre băieți, pe care erau aplicate, probabil, ținte mari de formă circulară. Pălăriile erau decorate cu bentițe colorate ornamentate, respectiv cu flori. Astfel de pălării din fetru negru, cu borul larg, dispărute demult²¹⁶, trebuie să fi fost lucrate într-un atelier săsesc, probabil chiar în Sebeș. Portul lor nu mai durează mult, la sfârșitul secolului al XIX-lea, fotografiile cu tineri din zona Sebeșului indicând trecerea completă la pălăria cu borurile mici²¹⁷.

Participând la „târgul Sântămăriei” din Sebeș, Evans preciza că majoritatea celor prezenți erau români și face o descriere a țăranilor, care ne ajută să înțelegem mai bine desenele pe care le-a realizat aici.

„Bărbații români purtau pălării negre largi, care aici înlocuiesc căciulile mai simple din munți. Pentru această ocazie, se transformaseră în ghivece de flori ambulante, cu buchete imense de dalii strălucitoare înfipite în pălării. Femeile purtau coafuri înalte și albe, adesea pe jumătate din dantelă, și peste acestea o

²¹² Chiar Evans își nota că românii transilvăneni „Își acoperă capetele cu glugi păroase” ca și eschimoșii (Evans 1873, p. 578). Portul veșmintelor groase cu glugă este unul specific arealului sud-vest transilvănean, și nu numai. Într-una dintre cele mai vechi ilustrări ale unui cioban român, din secolul al XVIII-lea, acesta purta pe cap glugă (Podea 1938, p. 143; Petrescu 1959, 31), iar Romulus Vuia vedea în glugă o moștenire foarte veche în portul popular (Vuia 1930, p. 334). În Țara Hațegului un port similar este explicat ca fiind glugă (Petrescu 1959, p. 51, foto dreapta jos) și era purtată atât de femei, cât și de bărbați (*ibidem*, p. 49). Cel puțin la mijlocul secolului trecut, în zona Sebeșului gluga era purtată doar de bărbați (Pernicek, Lungescu 1975, p. 577). În zona învecinată, a Cugirului, de unde avem cele mai apropiate informații despre acest tip de port în secolul al XIX-lea, cunoaștem că la 1885 doar femeile de la munte mai purtau aceste glugi, realizate din lână, având obiceiul ca în interiorul lor să poarte merindele (Popa, Toderescu 2023, p. 73, 94-95, 175).

²¹³ Ipoteză sugerată de colega etnograf Adriana Țuțuianu. În urmă cu o jumătate de secol, era subliniat faptul că broboada albă de sărbătoare, purtată de neveste, constituia deja o piesă dispărută din portul popular al femeilor din zona Sebeșului (Pernicek, Lungescu 1975, p. 563).

²¹⁴ Și în zona Sebeșului, gluga era purtată pe umăr pentru transportul merindelor (*ibidem*, p. 577).

²¹⁵ *Ibidem*, p. 576.

²¹⁶ Sunt cele mai vechi atestate în „Mărginime” (Petrescu 1959, p. 33).

²¹⁷ Țuțuianu 2021, p. 78 și fotografiile de la p. 73, 75, 78.

pălărie de paie în formă de ciupercă. [...] Țăranii aduceau toate micile lor produse și manufacturi – fructe, brânză, varză, castraveci, faguri de miere în butoaie mici, pânze groase de lână țesute în casă, găleți și site din lemn. Au plecat încărcăți cu tot felul de haine ciudate, centuri arhaice, pălării late de un metru, bijuterii barbare, cuțite medievale și vase romane, bentițe roșii strălucitoare pentru a le pune în jurul pălăriilor și multe alte lucruri asemănătoare. Desigur, printre mărfuri se găseau și câteva obiecte din alamă, dar cea mai mare parte erau minunat de primitive. Cine ar putea descrie vasele de lut²¹⁸”.

Cele două desene ale lui Evans din Sebeș contribuie, fără îndoială, la cunoașterea mai bună a portului popular românesc din vecinătatea acestei urbe, constituind, din câte cunoaștem, pentru această zonă, cele mai vechi ilustrări cu date asigurate²¹⁹. Pălăriile cu boruri largi le consideră specifice aici și diferite de cele purtate la munte, bentițele se pare că aveau culoarea roșie, iar florile care apar la pălăriile celor doi băieți din desenul său, erau dalii. Remarcă și asemănările, respectiv deosebirile dintre portul femeilor române și cele săsoice.

Ajungând în Sibiu, singurul amănunt pe care îl amintește Evans privitor la români este faptul că „suburbiile de aici, ca și cele din Mühlenbach, sunt în principal românești”²²⁰. Mâhnit de-a dreptul, constată că în Brașov „comerțul exterior este aproape în întregime în mâinile românilor” și „în timp ce învățații Transilvaniei încă se zgâlțâie în trăsuri”, românii de la Iași și București „au căile lor ferate”²²¹. Alunecând, în același context, pe panta unor aprecieri extremiste, deplângându-i pe sași că nu au suficienți copii²²², acuză că „rasele nechibzuite din jur vor continua să se înmulțească în proporție cu românii nepăsători față de natură!”²²³. Însă, în descrierea orașului Brașov călătorul englez își îndulcește mult discursul, laudându-i pe români:

„Ceea ce frapează în mod special este proporția mare de respectabilitate românească. Cel puțin un ziar este publicat în această limbă, iar o mare parte din comerț este în mâinile românilor. Lucrurile s-au schimbat de pe vremea

²¹⁸ Privitor strict la ultima propoziție, Arthur se arată extrem de încântat de olăria vândută în târgul din Sebeș, fapt confirmat de rândurile către mama sa, Fanny: „Ceramica era irezistibilă! Am multe lucruri de adăugat la colecția mea de vase moderne, dacă ajung cu bine acasă” (Evans 1943, p. 170). Frază din care reiese cu claritate că Evans și-a luat cu sine la Londra obiecte colecționate din această călătorie.

²¹⁹ Cu un secol în urmă față de anul 1872 se datează aproximativ manuscrisul de la Graz, cu desene ce surprind portul popular românesc din sudul Transilvaniei, însă doar din zonele Sibiului, Făgărașului și a Țării Bârsei (vezi Pascu 1958).

²²⁰ Evans 1873, p. 585.

²²¹ *Ibidem*, p. 586.

²²² Remarcă prezentă, de pildă, în aceeași perioadă, și la Friedrich Ratzel, în anul 1871 (*Călători străini* 2017, p. 56-57).

²²³ Evans 1873, p. 586.

când mândrii burgezi saxoni nu lăsau pe nimeni în afară de ei să locuiască în interiorul zidurilor lor”²²⁴.

Atent și la mișcarea de emancipare culturală a popoarelor întâlnite în călătoriile sale, Evans, atunci când menționează existența cel puțin a unui ziar brașovean în limba română, s-a referit cu certitudine la *Gazeta de Transilvania*, primul ziar al românilor ardeleni, care s-a tipărit în Brașov începând cu anul 1838²²⁵. Gazeta oferă și suportul unei discuții pe componenta de comerț românesc invocată de către Evans, întrucât chiar fondatorul ei, George Barițiu, a fost, în același timp, implicat adânc în comerțul brașovean²²⁶. Ceea ce nu a remarcat la Sebeș și Sibiu, Evans observă în Brașov: tolerarea de către sași a stabilirii românilor în cetate.

Ajuns la sud de Carpați, în România, lui Arthur Evans i se deschide în față o altă lume, în care influențele turcești le simțea la orice respirație, de la arhitectura unor case, la mare parte dintre mărfuri. Pregnant le regăsește ajuns la Ploiești, unde le și descrie:

„Peste tot se pot vedea semne de orientalism; nu numai multe dintre case, ci și o mare parte din mărfuri, cum ar fi, de exemplu, tacâmurile și bijuteriile, au forme turcești, iar chiar și tunicile și pantalonii albi sunt în mare măsură înlocuiți de «pungi» de eșarfe maro sau indigo, albastre sau purpurii și jachete brodate cu aur. Desigur, costumele persoanelor respectabile este european și destul de funerar”²²⁷.

Ginta latină din care ar descinde oamenii locului îi permite lui Evans să remarce numeroase simboluri care amintesc în București de vechea moștenire antică a românilor, susținută desigur de contribuția livrească a unor intelectuali.

„«Dacia», «Traian», «roman» – acestea sunt cele trei cuvinte pe care le întâlnești la fiecare pas, sunt cele trei idei care ocupă primul loc în mintea unui român adevărat. Efigia lui Traian înlocuiește capul regelui, există cafeneaua «Roman» și hotelul «Dacia». Ei, și numai ei, sunt adevărații romani [...]”.

Remarcă bine existența unei romanități care se întinde între Marea Adriatică și Marea Neagră, cu o populație foarte mare existentă în Serbia, dar despre care, în cazul vlahilor de aici, nu avea deloc cuvinte laudative.

„De fapt, cu câteva excepții ici și colo, se poate urmări o gintă de oameni vorbitori de latină de la Marea Adriatică până la Marea Neagră. În Serbia există o populație numeroasă, de aproximativ 250000 de persoane, adică aproape o cincime din întreaga populație, și acolo am văzut unii dintre acești mândri descendenți ai lui Augustus – cred că face parte din credință! – care semănau

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ Rușeț 2014.

²²⁶ Secretar al Gremiului român pentru comerțul levantin din Brașov, iar mai târziu director comercial al Fabricii de hârtie și celuloză din Zărnești (Bărbat 1997, p. 197, 201, 213, 215-217, 219; Mehedințan-Beiean 2016, p. 666).

²²⁷ Evans 1873, p. 590.

mai degrabă cu animale decât cu oameni: leneși, de exemplu, cu picioare, corp, brațe și cap învelite în piele păroasă”²²⁸.

O fotografie cuprinsă în albumul său, nereprodusă de noi, tocmai asta ilustrează prin imaginea cu textul *Wallack of Servia*, un tânăr păstor îmbrăcat complet în piei de animale.

Trecând în revistă zonele cu populație majoritar românească i se relevă un teritoriu vast, în care dacă ar exista votul liber, spunea el, s-ar putea constitui un mare stat român între Nistru și Tisa, Carpații Nordici și Dunăre.

„Ținând cont că în Transilvania ei reprezintă cinci optimi din populație, că au un Banat în Ungaria de Est, că ocupă Basarabia și Bucovina și că au un nucleu independent de aproximativ cinci milioane de locuitori în Moldova și Valahia în jurul cărui se adună, devine evident că un experiment precum un plebiscit liber în aceste regiuni ar avea ca rezultat un stat român destul de compact, care s-ar întinde de la Nistru aproape până la Tisa și de la Carpații Nordici până la Dunăre, fără a include numeroasele insule de populație română care sunt răspândite prin Ungaria până în Moravia, Silezia și Galiția, care se întind de-a lungul frontierei militare până în Croația și chiar Carniola, care pătrund dincolo de Serbia și Bulgaria, până la limitele cele mai îndepărtate ale Turciei europene și Greciei, și formează în jurul Muntelui Pindus o populație izolată, care trăiește adesea în case înalte, estimată la aproximativ jumătate de milion. Atât de răspândiți, chiar și în Europa de Est, sunt reprezentanții vechii Rome”²²⁹.

În încheierea jurnalului său, străbătând teritoriul Serbiei, îi amintește și pe țărani români purtători de căciuli țuguiate din piele de oaie. Ajuns la Belgrad, este marcat de diferențele mari comparativ cu Bucureștiul („Cu siguranță, Belgradul este mult mai sărac decât Bucureștiul”). Nu găsește însă că acesta ar fi un lucru rău, întrucât remarcă și faptul că „Românii îi iau pe francezi drept model, sârbii pe germani”, respectiv că „Românii imită eleganța franceză, dar nu egalitatea franceză; snobismul lor este cu adevărat englezesc. Nu la fel și sârbii. Oamenii de aici nu încearcă să pară ceea ce nu sunt”. În aceeași serie comparativă, Evans spune că în ciuda dimensiunilor mai modeste și lipsei ornamentației, casele din Belgrad sunt totuși „mai frumoase și mai plăcute decât rândurile de case de lemn din București”²³⁰.

Sașii transilvăneni

Pornind de la premisa că Arthur Evans și-a dorit în spațiul intracarpatic o călătorie prin *Transilvania saxonă*, sașii nu beneficiază totuși de o descriere pe măsura prezentării orașelor lor. Când ajunge cu relatarea în Brașov se simte

²²⁸ *Ibidem*, p. 592.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ *Ibidem*, p. 595.

obligat să facă precizarea că „Acești saxoni din *Platt-Deutsch* nu trebuie confundați cu locuitorii de limbă germană standard din Saxonia modernă”²³¹.

Primii sași cu care ia contact direct sunt cei din Sebeș (Mühlenbach). Se confruntă cu specificul lor, raportat la germanii pe care îi cunoscuse: „locuitorii sunt saxoni, vorbind un dialect între ei, dar cunoscând cu toții limba germană literară, cu care se adresează străinilor”²³². Și continua, spunând „casele lor sunt îngrijite și curate, și simți imediat că te afli printre oameni cultivați”. În timp ce prezenta „târgul Sântămăriei” din cetatea Sebeșului, deslușim că sașii nu îl frecventau decât în număr mic („câțiva saxoni”), dar e prilejul să amintească faptul că săsoaicele aveau un port similar al pălăriei cu al româncelor, dar că primele purtau întotdeauna vesta închisă. Despre experiența nefericită cu reprezentanții oficialităților locale săsești din Sebeș, motivată de lipsa pașapoartelor celor doi englezi, nu vom mai detalia. Însă trebuie măcar reamintită impresia bună pe care i-a făcut-o colecționarul sas (Iuliu Bretz) care l-a invitat în casa sa pentru a-i prezenta bogatele colecții de științe ale naturii²³³.

Contactul cu sașii din Sibiu (Hermannstadt) îi oferă prilejul să se aplece, pentru prima oară, asupra portului lor specific:

„Aici pot fi văzuți țărani saxoni, cu haine albastre având nasturi de alamă, cizme înalte și pălării negre; fetițele lor cu codițe germane autentice, iar fetele mai mari cu centuri late și panglici lungi de satin în păr, cu broșe rotunde pe piept, care par să fi fost dezgropate dintr-un vechi tumul englezesc, mergând la biserică cu pălării care din față arată ca un cilindru [realizat din catifea, numit Borten, n.a.], fără [...] bor”²³⁴.

Prezentarea lui Evans vine să confirme informațiile deja știute despre portul sașilor transilvăneni atât din mediul urban, cât și din cel rural. Îi atrage și lui atenția, asemenea altor călători străini prin Ardeal, broșa mare, rotundă, purtată în zona pieptului tinerelor²³⁵, gândul purtându-l, ca în alte cazuri

²³¹ *Ibidem*, p. 586, nota 3.

²³² Dintre călătorii timpurii în Sebeșul premodern, cel care a fost atras cel mai mult de acest subiect a fost Conrad Iacob Hildebrandt. Acesta, poposind aici pe la mijlocul secolului al XVII-lea, relatează, printre altele, următoarele: „Cât privește această limbă germană transilvănească, ea este germană, dar se rotește ciudat, și nu se găsește nimic tipărit în acest dialect. Cărțile pe care le întrebuițează ei sunt tipărite în limba germană literară, iar ei le citesc și se roagă după ele în dialectul lor comun; și predicile trebuiesc ținute numai în această limbă și nu într-alta. Dacă un student se întoarce acasă din Germania, nu mai trebuie să vorbească limba germană literară; dacă s-ar încumeta să țină o predică în biserică în limba germană literară, locuitorii l-ar alunga cu pietre din amvon” (*Călători străini* 1973, p. 578).

²³³ Evans 1873, p. 583-584.

²³⁴ *Ibidem*, p. 585.

²³⁵ Același călător, Conrad Jacob Hildebrandt, vorbind de sași la mijlocul secolului al XVII-lea (1656-1658), spunea că „Femeile, așa cum am văzut la Sebeș și la Cluj poartă la piept un trandafir mare de argint aurit, de obicei bătut cu peruzele, pe care-l numesc agrafă, și cu care-și acoperă sânul, dar agrafele sunt, după cum afirmă Frölich, atât de grele, încât, dacă o femeie sau fată se apleacă oricât de puțin, sânii goi ies de îndată la iveală” (*Călători străini* 1973, p. 579-580).

relatate cu acest prilej, către inventarele unor morminte, de data aceasta englezești. Două fotografii din albumul său ne prezintă sași din sudul Transilvaniei, fie în portul obișnuit, cum este perechea din Sibiu, *Saxon peasants (ordinary dress) Hermannstadt* (fig. 17), fie în portul de sărbătoare, *Saxon peasants. Holiday dress* (fig. 29). Probabil trebuie să considerăm pierdută fotografia care se afla în chenarul sub care stă scris de mână *Saxon peasants (ordinary dress) Michelsberg* (fig. 32/2), în care am fi putut vedea și portul din zona rurală a satului Cisnădioara (jud. Sibiu).

Profund dezamăgit de realitățile întâlnite până în zona Brașovului, cu sate care poartă nume săsești, dar locuite în realitate de români²³⁶, cu suburbii ale orașelor regale, în aceeași situație, cu comerțul dominat de români în Brașov, Arthur Evans găsește un răspuns extrem de direct, dur, dar sincer, el implicând modul de raportare la cutumele legate de moștenire, prin numărul mic de copii pe care sașii au ales să îl aibă, considerat de englez profund dăunător comparativ cu populațiile învecinate, îndeosebi românească:

„Acești saxoni voinici din regiunea Rinului Inferior, în secolul al XII-lea, la invitația regelui maghiar, care au colonizat această parte a Transilvaniei; care au adus maghiarilor, secuilor și românilor lumina unei civilizații superioare; care, înconjurați de națiuni ostile, și-au păstrat timp de șase sute de ani de lupte constante vechea naționalitate teutonică și libertatea municipală; care au supraviețuit ravagiilor crude ale turcilor și geloziei aprige a celei mai arogante națiuni din lume, pentru a obține victorii mai recente asupra centralizării austriece; aceștia dispar treptat și sunt înlocuiți de rase mai puțin nobile, din cauza propriei lor prudențe miope! Problema pe care și-au pus-o este: «Cum putem lăsa cât mai multe proprietăți fiecăruia dintre copii?» Concluzia la care au ajuns este: «Având cât mai puțini copii posibil, între care să le împărțim». Q.E.D.²³⁷. Corolar – un acord tacit de a nu avea mai mult de doi copii. Astfel, numărul lor stagnează, în timp ce rasele nechibzuite din jur vor continua să se înmulțească în proporție cu românii nepăsători față de natură! Astfel, spiritul întreprinzător al poporului este înăbușit; de ce ar trebui copiii, având tot ce le trebuie, să se lupte cu energie în bătălia vieții?»²³⁸.

Despre maghiari

Arthur Evans nu a dedicat pagini speciale maghiarilor din Transilvania. Motivele le putem bănuși, dar e posibil și să ne înșelăm: atitudinea sa față de cei făcuți responsabili de lipsa unei egalități a națiunilor europene.

²³⁶ Aceeași constatare o are și Friedrich Ratzel în 1871, când trecând, cu un an înaintea lui Evans, prin satele de lângă Orăștie și Sebeș, consemna: „Câte un sat [...] mărturisește încă prin nume și stil de construcție de constructorii lui germani, dar nu mai adăpostește nici un suflet german: chiar și în avanposturile scaunelor <săsești> Orăștie și Sebeș domină elementul românesc și unguresc, favorizate de politica anti-germană a autorităților maghiare” (*Călători străini* 2017, p. 52).

²³⁷ Abrevierea expresiei latine, tradusă din greacă de Euclid, *Quod erat demonstrandum* („ceea ce trebuia demonstrat”).

²³⁸ Evans 1873, p. 586.

Chiar de la începutul călătoriei sale spre Transilvania este deranjat de faptul că maghiarii din trenul luat la Pesta încercau să îl convingă de faptul că e mai bine să nu se aventureze spre Carpați, unde ușor putea fi furat de români, și să viziteze câmpiile ungare²³⁹. În Petroșani observă câțiva unguri printre locuitorii întâlniți²⁴⁰, la fel și în târgul anual din Sebeș²⁴¹, iar ajuns în Sibiu, o spune cu oarecare furie că nu înțelege de ce în oraș se găseau anunțuri oficiale „afișate ostentativ în limba maghiară”, din moment ce maghiarii erau atât de puțini²⁴². În București menționează piedicile puse de autoritățile austro-ungare românilor ardeleni care doreau să participe la congresele despre limbă ținute în capitala României²⁴³. La finalul călătoriei sale, trecând prin Orșova observă și amintește Capela Coroanei, loc cu semnificație deosebită pentru maghiari²⁴⁴.

Țigani la Arthur Evans

În cadrul periplului său transilvănean Evans doar îi amintește pe țigani, alături de ceilalți locuitori²⁴⁵, colecționând două fotografii de atelier, produse în serie. Într-una din ele este un țigan lingurar din Transilvania (*Zigeuner or Gypsy. Transylvania*)²⁴⁶, fără localizare mai specifică, ce poartă îmbrăcăminte specifică țiganilor, inclusiv o căciulă de blană și o haină groasă pe el, pe care o știm din descrierile de epocă că era de culoare maro. Acesta transportă în spate un sac cu produsele sale artizanale și un mănunchi mare de nuiele, iar în mână ține câteva linguri și ceea ce par a fi fusaiole din lemn (**fig. 30**). O a doua fotografie are textul scris de mână *Ung[arian] Zigeuner* (Țigan ungar), ilustrând bustul unui bărbat cu pletele ce-i curg pe umeri, îmbrăcat cu o haină groasă închisă cu nasturi, încins oblic cu o curea din piele pe care se observă o plăcuță ovală cu inițiale reliefate (**fig. 31**). În acest caz este reprodus și verso-ul cartonului, pe care putem citi numele lui Auerbach Miksa, al cărui atelier se găsea în Arad, deschis din anul 1860²⁴⁷.

Cu două decenii înaintea fraților Evans, vorbind despre țigani din Ardeal, un alt englez, John Paget, își împărțea aprecierile între a-i numi ticăloși și în a-i descrie într-un chip admirativ, găsindu-le chiar merite, cum s-a întâmplat cu frumoasa țigancă Lila din Hunedoara, care l-a impresionat de-

²³⁹ *Ibidem*, p. 578.

²⁴⁰ Evans 1943, p. 166.

²⁴¹ Evans 1873, p. 584.

²⁴² *Ibidem*, p. 585.

²⁴³ *Ibidem*, p. 592.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 594.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 584.

²⁴⁶ Mențiuni pe verso-ul fotografiei: captioned *Zigeuner or Gypsy Transylvania* at base of photo (i.e. Sibiu); Joh. Nicklas. Sibiu, Romania (cf. http://digital-collections.ucl.ac.uk/webclient/MetadataManager?pid=553733&descriptive_only=true, accesat la 7 august 2024).

²⁴⁷ Ananie 2024, p. 387.

a dreptul și al cărei portret l-a și cuprins în cartea sa de călătorii²⁴⁸ sau cum se întâmpla cu Charles Boner, care în 1865 spunea despre țiganii transilvăneni „are generally honest and may be trusted”²⁴⁹, stârnind mânia lui B. Petriceicu-Hasdeu²⁵⁰.

Ca și în cazul Transilvaniei, Arthur Evans a selectat din Muntenia pentru albumul său și câteva fotografii ilustrând chipuri sau sălașe de țigani, realizate de data aceasta de Carol Popp de Szathmári. În perioada realizării fotografiilor, probabil între 1860 și 1870, sclavia țiganilor în Principatele Române (Valahia și Moldova) era încă o realitate recentă, fiind abolită *de facto* abia în 1856. Szathmári a documentat și diverse aspecte ale comunităților care trăiau în sate sau în tabere, adesea în condiții dificile. Sub numele la Evans de *Gypsy or Zigeünerin Wallachia*, în album este atașată fotografia unei țigănci, în portul specific (**fig. 47/1**), atât de bine ilustrată ca temă constantă, de mulți dintre pictorii români. Ulterior călătoriei lui Evans în România, Theodor Aman, inspirat de fotografia lui Szathmári, a gravat fidel în anul 1874 portretul „în oglindă” al femeii, pe care l-a intitulat *Sorcière bohémienne de Roumanie*, devenind cunoscut prin publicarea sa în 1876 în revista pariziană *L'illustration nouvelle*²⁵¹ (**fig. 47/2**).

Ursarii țigani din România, astăzi subiectul unor interesante analize antropologice²⁵², fac parte din aceeași serie cultivată asiduu de Szathmári, care a adus în fața aparatului fotografic din studioul său doi țigani împreună cu ursul dresat, care distra pe străzi mulțimi de oameni. Se cunosc mai multe ipostaze ale acestor *Comedianți țigani* (așa cum este numele uneia dintre fotografiile originale ale autorului). În București, ursarii au dominat anii de început ai perioadei interbelice, pentru ca în anii '40 numărul lor să scadă²⁵³. Evans a cuprins în albumul său, sub numele *Gypsies & Carpathian bear Wallachia (Țigani și ursul carpatic Valahia)*, una dintre variantele de studio ale lui Szathmári (**fig. 45**). Tema ursarilor a suscitat un viu interes în rândul unor artiști ai penelului sau ai gravurii, care ne-au lăsat lucrări remarcabile, de la Theodor Aman, Sava Henția sau Arthur Verona. La sud de Carpați, în

²⁴⁸ Paget 1855, p. 158-160, 246-249. Autorul prezintă chiar o scurtă istorie a țiganilor, îi diferențiază pe cei nomazi de cei care s-au așezat și își lucrau un pământ, amintește că își alegeau regi, dar nu înțelegea ce le conferea acestora dreptul la coroana regală, subliniind că austriecii au fost singurii care au reușit să le dea o meserie stabilă, cea de spălători de aur. Spunea, de asemenea, că erau cei mai buni „genealogiști” ai familiilor nobiliare de care aparțineau.

²⁴⁹ Boner 1865, p. 352.

²⁵⁰ Hăjdeu 1868, p. 840.

²⁵¹ *L'illustration nouvelle par une Société de Peintres-Gravures à l'eau-Forte*, vol. 8, 1876, pl. 356. Se cunosc mai multe variante ale gravurii: Penteleiciuc, Kiss-Grigorescu 1974, p. 49, cat. 205 (sub numele *Vrăjitoarea*); Vida 1993, p. 80, cat. 101; în licitație de artă: <https://dependentdearta.artmark.ro/ro/lot/vrajitoarea-ro-86713>, accesat la 12 noiembrie 2025.

²⁵² Vezi Kocój 2015; Kocój 2016.

²⁵³ Doicescu 2008, p. 18.

Oltenia, ursarii jucând ursul apar și în iconografia picturii exterioare a unor biserici din secolul al XIX-lea, precum cele de la Covrești²⁵⁴ sau Olănești²⁵⁵.

Fotografia din albumul lui Evans, sub care acesta a notat *Zigeuner or Gypsey hut Wallachia (Căsuță țigănească din Valahia)* (fig. 46/1) este una dintre reproducerea după acuarela lui Amedeo Preziosi, intitulată *Țigani* (așa cum apare în arhiva Alexandru Tzigara-Samurcaș). Tema, ușor modificată, apare și la Carol Popp de Szathmári, în acuarelele numite *Grup de țigani* sau *Grup de țigani lângă bordei*, una dintre ele păstrată în colecțiile Muzeului Național de Artă al României din București²⁵⁶.

Ultima dintre imaginile dedicate țiganilor din vecinătățile Bucureștiului, este o fotografie realizată de Carol Popp de Szathmári în 1866, sub titlul *Țigani la Pasărea*, cu femei și copii strănși în fața unor colibe, improvizate din materiale locale, ilustrând condițiile modeste de viață ale acestora. La Evans, aceasta apare cu titlul scris sub imagine de *Zigeuner or Gypsey village Wallachia* (fig. 46/2).

Călătorii străini ajunși în Muntenia au descris comunitățile de țigani și înaintea anului 1872. Trecând prin Curtea de Argeș, în anul 1815, D. Sestini aprecia că nu românii formau mai mult de jumătate din locuitorii săi, ci țiganii²⁵⁷. Nicolae Iorga sintetiza imaginea romilor (țiganilor) în viziunea acestor călători, dar o făcea într-un chip fățiș rasist²⁵⁸. Modul în care Evans a perceput această lume, nu doar prin intermediul fotografiilor colecționate din călătoria sa, îl putem percepe cel mai bine din jurnalul său. Între Câmpina și Ploiești, trecând printr-un sat de țigani le descrie viața, felul, portul și chiar istoria recentă, prin raportare la populația românească întâlnită de el în zonă:

„Am trecut printr-un sat țigănesc cu colibe mizere din lut, atât de mici încât, aparent, singurul lor scop era să protejeze focul. Bărbații se disting de valahi prin pielea lor măslinie, costumele mai murdare și haina maro pe care o poartă de obicei peste tunica albă. Femeile își acoperă împletiturile negre și lucioase ale părului cu o eșarfă ușoară; în jurul gâtului poartă un colier din mărgelile de coral; în rest, o rochie albă și un șorț închis la culoare în față și în spate; costumele femeilor valahilor este același, dar șorțul și eșarfa sunt de culori vii. În Valahia există o populație țigănească numeroasă, iar aici, la fel ca în Transilvania și Bulgaria, ei sunt considerați o clasă periculoasă. Și poate că așa și sunt, săracii oameni. Țiganii români au fost, până în ultimii ani, într-o stare de sclavie și încă mai trebuie să plătească o taxă capitară pentru eliberare; sărăcia și degradarea și-au pus amprenta asupra lor, dar pe fețele lor frumusețea

²⁵⁴ Kocój 2015, p. 152 (foto); Kocój 2016, p. 273, fig. III.5.

²⁵⁵ Brătulescu 1938, p. 11.

²⁵⁶ https://clasate.cimec.ro/Detailiu_en.asp?tit=desen--Szathm%C3%A1ri-Carol-Popp-de--Grup-de-tigani&k=5ee47bdc11964b1ab7a5f17c45cd8f5b, accesat la 12 noiembrie 2025.

²⁵⁷ Sestini 1815, p. 27; vezi și Drăghiceanu 1917-1923, p. 30.

²⁵⁸ Aproape imposibil de reprodus: „Tipuri omenești ciudate sau mărețe: Țiganul supt toate aspectele sale de maimuță umană lângă demnitatea sigură a țeranului nostru, lângă neastâmpărul raselor orientale” (Iorga 1929, p. 4).

se amestecă în mod ciudat cu ferocitatea, iar majoritatea au membrele grațioase”²⁵⁹.

Este descris și un episod macabru petrecut pe același drum: câinele unui român care le însoțea trăsură a descoperit un cadavru care zăcea de câteva zile, cel ucis fiind un om sărac, descris ca având „trăsături de tip țigănesc”, Evans deplângând expunerea mortului și igoranța trecătorilor care nu l-au înmormântat, „până când un lup îi va fi groparul, sau un vultur îi va fi mormântul!”²⁶⁰.

La sud de Carpați, Evans s-a aplecat mai mult asupra traiului pauper al lor. În cadrul aceleiași călătorii, ajungând la Ruse, consemna despre ei că: „Un sfert din oraș este locuit în principal de țigani, care au caracterul obișnuit; nimeni nu se gândește să se plimbe pe acolo fără un revolver sau ceva similar”, iar în Serbia remarca părul negru și lucios al lor²⁶¹.

Despre evrei

În întreg periplul său prin Transilvania și România, Arthur Evans îi amintește pe evrei doar în contextul unor discuții purtate în București. Discuția a început cu unul dintre redactorii ziarului *Trompeta Carpaților*.

„[...] ei [românii, n.a.] îi tolerează pe membrii rasei latine ca pe niște frați mai slabi, dar toți ceilalți sunt barbari, păgâni, cimerieni. Cei care cunosc țara vă vor spune că acesta este sentimentul real care stă la baza tratamentului pe care îl aplică evreilor. Propriile mele observații confirmă acest lucru. De exemplu, am avut o conversație cu un alt redactor al *Trompettei*. Am evitat în mod intenționat să introduc subiectul evreilor, deoarece în prezent este un subiect destul de delicat, datorită intervenției recente a puterilor garante și amenințării suzeranului turc. *Qui s'excuse s'accuse*. El a început aproape imediat o lungă tiradă de disculpare împotriva evreilor. «Ah, domnule, nu este religia lor, ci oamenii! Ar trebui să mergeți în Moldova dacă vreți să vedeți cum sunt oamenii cu adevărat». Și eu care credeam că, dacă evreii ar fi expulzați mâine, următoarea agitație ar fi să scape de greci, apoi de germani și așa mai departe, până când nu ar mai rămâne niciun străin care să infecteze rasa romană pură! În România sunt aproximativ un sfert de milion de evrei, iar o mare parte dintre ei sunt foarte săraci. În București sunt foarte mulți, dar am văzut doar un singur evreu care conducea un magazin: mi s-a părut un gest de o mare îndrăzneală. M-am uitat – era o măcelărie!”²⁶².

Din această tratare separată, prin care am încercat să punem accent pe modul în care Arthur Evans a văzut și descris oamenii, nu locurile, în funcție de apartenența lor etnică, putem observa că cel mai mult spațiu a alocat românilor / valahilor. Faptul că inclusiv în „Transilvania saxonă” îi întâlnea pe aceștia frecvent, nu doar în satele în care sașii aproape dispăruseră, ci și în

²⁵⁹ Evans 1873, p. 589.

²⁶⁰ *Ibidem*; vezi și Evans 1943, p. 172.

²⁶¹ Evans 1873, p. 594, 596.

²⁶² *Ibidem*, p. 591.

suburbiile și chiar în orașele regale, apare destul de evident că englezul nu era pregătit să se confrunte cu aceste realități, așteptându-se ca sașii ardeleni să îi ofere subiectul cel mai consistent al turului său transilvănean, în virtutea așteptărilor sale de vizitator britanic. Dacă despre maghiari și evrei relatările sunt prea puține, în schimb un spațiu consistent l-a dedicat prezentării țiganilor, mai cu seamă a celor din România, cu care a și colecționat mai multe ilustrate.

Concluzii

Călătoria lui Arthur John Evans în spațiul transilvan și în cel al României necesită o contextualizare, fie în epocă, fie din perspectiva aportului său concret la cunoașterea spațiului actual românesc, prin câteva detalii semnificative.

Vechimea mărturiilor venite din partea englezilor, călători prin Țara Românească, respectiv prin București, coboară până în veacul al XVII-lea²⁶³; la finele veacului următor ar fi de amintit călătoria a trei tineri, care după terminarea studiilor universitare la Cambridge, și-au îmbogățit și ei educația cu vizitarea pe un traseu care începe cu Banatul, Dobra, Deva, Sebeș, Sibiu, coborând prin Valea Oltului spre Curtea de Argeș, Pitești și București²⁶⁴.

Cu patru decenii înaintea vizitei fraților Evans, Transilvania era vizitată și descrisă de englezul John Paget, la 1835. Trecea și el Dunărea, notându-și impresii despre Porțile de Fier, luând-o pe Valea Cernei prin Banat; cu alt prilej vine dinspre Seghedin și, după un periplu prin Țara Hațegului, ce a cuprins și vizitarea Grădiștei, fosta capitală a Daciei romane, apoi Densușul, dar și alte locuri care îl fascinează, coboară pe Strei, ajungând în Orăștie și în Sebeș. După mai multe trasee ardeleni prin nord și în zona auriferă a Apusenilor, englezul ajunge și el în zona Branului, descriind colibașii din proximitate, dar și munții de graniță cu Țara Românească²⁶⁵. Cu un an înainte, englezul Michael G. Quin călătorea pe Dunăre, întâlnind mai mulți români, dar fără a vizita teritoriile românești²⁶⁶.

Mai târziu, în anii 1850 și 1851, englezul J. H. Skeene, mult apreciat de Iorga pentru „presa bună” făcută românilor, a străbătut Dunărea de la Porțile de Fier până la Giurgiu, urcând apoi spre București, ulterior ajuns și la Galați, Brăila și în alte așezări mai mici²⁶⁷. Pe linia călătoriilor englezi, ar fi de amintit și Henry C. Barkley, care și-a publicat în 1876 notele sale văzute ca exagerat de subiective, din trecerea sa prin Dobrogea și sudul Munteniei, traversând

²⁶³ Beza 1917, p. 277-278.

²⁶⁴ Potra 1992, p. 41-44, 96-88.

²⁶⁵ Paget 1855; Iorga 1929, p. 163-165.

²⁶⁶ Iorga 1929, p. 98-99.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 99-107.

Dunărea pe la Giurgiu²⁶⁸. Englezul W. Beatty-Kingston își pornea prima drumeție prin România în anul 1865 și o relua în 1874²⁶⁹. În anul călătoriei fraților Evans, România era vizitată pentru prima oară, ulterior în 1884 și 1888, de Mary Adelaide Walker²⁷⁰.

Nu în cele din urmă amintim călătoria prin Transilvania a englezului Charles Boner, care și-a publicat impresiile în anul 1865 (lucrare pe care trebuie să o fi cunoscut și Arthur Evans), în care regăsim numeroase remarci care i-au revoltat de-a lungul timpului pe români²⁷¹. Vizibil indignat, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, îi oferă un răspuns care a văzut lumina tiparului în 1868, în mai multe numere ale ziarului *Românul*²⁷². Chiar și în ultimele decenii, cu intervenții chiar mai recente, modul în care Boner i-a privit pe români a suscitât cel mai mult interesul istoriografiei românești²⁷³, dar și sașii i-au dedicat în urmă cu mai puțin de un deceniu un volum critic, din perspectiva saxonă²⁷⁴.

Dacă ar fi să ne raportăm la călători pasionați de arheologie, ca tânărul Arthur Evans, atunci ar trebui amintit aici diplomatul francez viconte de Marcellus²⁷⁵, care, în 1820, străbătea Muntenia intrând prin Giurgiu, poposind în București și continuând prin Pasul Turnu Roșu în Transilvania. Dar, din păcate, nu este atras de antichitățile locului, ci de frumusețea țăranuțelor române, mărturisind că este tot ce îi mai stârnește amintiri²⁷⁶.

Privindu-l pe Arthur Evans prin prisma desenelor sale, trebuie remarcat că puțini dintre călătorii străini au fost și talentați desenați, atunci când nu au fost artiști de meserie. În urmă cu un secol, istoriografia românească, prin Nicolae Iorga, încerca o prezentare a acelor artiști francezi care au zugrăvit jurnalele personale sau cele ale altor călători din secolul al XIX-lea și plasa abia cu anul 1866 momentul apariției „primului desenați de talent”²⁷⁷. Însă, este de amintit totuși expediția științifică (cu interes în domeniul antropologiei, zoologiei, botanicii ș.a.) din anul 1837, condusă de principele San Donato și Anatol Nicolaevici Demidov, care au fost însoțiți în traseul lor către Crimeea, prin Țările Române, de către pictorul francez Auguste Raffet, cel care a strâns

²⁶⁸ Barkley 1876; Iorga 1929, p. 126-127. Tot prin Giurgiu ieșea din România în mai 1872 și călătorul francez Leon Hugonnet, care a descris Muntenia și Moldova (Iorga 1929, p. 126).

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 143-145.

²⁷⁰ *Călători străini* 2017, p. 125-137.

²⁷¹ Boner 1865.

²⁷² Hăjdeu 1868.

²⁷³ Maciu 1969, p. 1061; Ichim 2004, p. 414-415; Georgiță 2012.

²⁷⁴ Boner 2018.

²⁷⁵ Cunoscut prin faptul că el a cumpărat pentru regele Franței celebra statuie greacă „Venus din Milo”. Marcellus intră în conflict în Milo cu Nicolae Moruzzi, fiul fostului domn moldovean Alexandru Moruzzi, căruia îi era destinată, în fapt, statuia (Potra 1992, p. 126).

²⁷⁶ „Amintirea nu-mi păstrează, în aceste ceasuri lungi și triste, decât pe tânăra țărăncă româncă, atât de frumoasă sub zdrențele ei, și care mă duse, mergând desculță, la cascada Argeșului, roșind când nu-i puteam înțelege graiul” (*ibidem*, p. 128).

²⁷⁷ Iorga 1929, p. 3-17.

într-un album multe desene și schițe ale unor peisaje, oameni, monumente, îndeosebi de pe linia Dunării, de la Orșova la Giurgiu, ori de la București la Iași²⁷⁸.

Într-un mod similar deprinderii călătorilor străini ce au străbătut în cursul secolului al XIX-lea acest spațiu cultural, deopotrivă carpatic și dunărean, și în cazul lui Arthur Evans putem observa dualitatea relațiilor sale, un joc al ideilor, o pendulare continuă între obiectivitatea observațiilor sale și subiectivitatea culturală. Totuși, spre deosebire poate de mulți dintre aceștia, în limbajul său regăsim puțini termeni care să deranjeze azi cititorul. Singurului poate, cel de „primitiv”, ca reper al civilizației britanice din care se revendica, respectiv în spiritul victorian al epocii, i-a conferit, în anumite contexte, sensul mult mai actual de „arhaic”²⁷⁹. Evans aprecia simplitatea și o alătura, nu o dată, nobleței, fiind critic cu copierea formelor exterioare de modernitate, fără o reformare substanțială a conținutului. Când privea ceva „primitiv”, o făcea cu ochii și mintea unui antropolog, a celui care, atunci doar în devenire, ajungea unul dintre marii arheologi ai lumii. Tocmai de aceea, în contrast cu majoritatea celor care căutau personajele aristocratice ale locului, Evans aproape că le detesta, căutând formele cele mai simple de manifestare culturală și socială. Greșește și el, inevitabil, în anumite situații, când este expus șocului alterității, însă erorile de interpretare sunt neașteptat de puține pentru vârsta sa, raportate la lumi atât de îndepărtate de el, situate fie dincolo de marginea lumii civilizate, fie parte din ea. Nimic nu a fost tratat superficial, dimpotrivă a încercat să scoată în evidență toate detaliile posibile, să sublinieze particularitățile, atuurile și neajunsurile unui popor, dar, în egală măsură, și proiecția sa în viitor. Finețea observațiilor sale îl situează deasupra impresiilor simple de călătorie.

Regăsim în textul jurnalului o anumită dualitate, un anume tip de limbaj și o viziune modernă, potrivite unui tânăr, silitor student la Oxford, cu recursul permanent la cunoștințe dobândite din cercetarea arheologică, pe măsura, am spune, unor așteptări din partea breslei în care s-a consacrat la maturitate. Jurnalul de călătorie, scris, în forma sa publicată, cu un real talent, îl plasează pe Arthur Evans în rândul observatorilor capabili să treacă dincolo de clișeele culturale ale epocii sale, căutând autenticitatea în formele sale arhaice, profunde și chiar promovând-o într-un mod involuntar. În era influențelor de astăzi, i-am fi putut rezerva un rol de succes!

În contextul scrierilor sale de călătorie, relațiile din actualul spațiu românesc ocupă un loc privilegiat, *fiind prima de acest gen publicată de Arthur Evans* (s.n.); mai târziu vor urma cele din Finlanda, respectiv din Balcani. Utilizarea termenului de *marches*, prezent în titlul articolului, asupra

²⁷⁸ Potra 1992, p. 168, 171-172.

²⁷⁹ Vezi, de pildă, Hammond 2006; Elezovic 2021, p. 65.

căruia bine a atras deja atenția Erna S. Elezovic, dezvăluie modul în care englezul se raporta la harta acestei regiuni, ca o „graniță” mereu disputată, la interferența unor zone de influență, ce trebuia patrulată în mod regulat²⁸⁰. Ajuns *incognito* printre români, Arthur Evans îi va cunoaște mai bine decât mulți alți călători, reușind să le vadă necazurile, neputințele, dar și calitățile ori virtuțile. Ne-a lăsat una dintre cele mai reușite radiografii ale lumii românești de după mijlocul secolului al XIX-lea, din care nu lipsesc referințe importante și la celelalte popoare întâlnite. Apetitul englezului pentru explorarea lumii balcanice începuse să se cimenteze încă de atunci. Spunea mama sa, Fanny, mult mai târziu, că Arthur Evans nu își dăduse seama atunci cât de mult inima sa îi era dedicată Balcanilor, fapt susținut de reîntoarcerile sale în anii următori la sud de Dunăre, înainte de a-și găsi bucuria deplină în Ragusa²⁸¹. Respectul pe care-l poartă sârbii lui Arthur J. Evans este cunoscut. O ultimă mostră de recunoștință științifică este și conferința desfășurată la Belgrad în anul 2021, *Sir Arthur John Evans (1851-1941): Căutările ilirice și cheștiunea sârbă*²⁸². Atitudinea sa generală și consecventă față de „minoritățile oprimite” ale Europei a venit, cu certitudine, din spiritul său liberal, însetat de dreptate. Multe călătorii ale sale, precum și cea din Transilvania și din România, au în subsidiar inclusiv acest amănunt²⁸³.

Din păcate, spațiul actual românesc nu i-a prețuit contribuțiile și tocmai de aceea numele său nu rezonază cu nimic din istoria noastră. Poate am fost doar superficiali, dar poate vom reuși să îi acordăm și adevărata apreciere, pe care sigur o merită. De altfel, preocupările în folosul României nu s-au rezumat doar la aceste note de călătorie. Peste mai bine de un deceniu primește provocarea de a redacta pentru *Encyclopaedia Britannica* vocea dedicată României, publicată în anul 1886²⁸⁴. Și o va face, într-o contribuție, trecută și ea cu vederea la noi²⁸⁵, ce rămâne, în contextul epocii sale, una dintre cele mai pertinente sinteze. Așa cum și-a creat un renume în rândul popoarelor din Balcani, s-a aflat în linia întâi și în anul 1919 oferindu-se, în casa sa de la Paris, să fie gazda unei întâlniri în care s-a discutat linia graniței dintre România și Serbia²⁸⁶. Și, probabil, exemple mai există, însă ele depășesc subiectul propus prin aceste rânduri.

²⁸⁰ Elezovic 2021, p. 64.

²⁸¹ Evans 1943, p. 173, 180-215.

²⁸² <https://www.sanu.ac.rs/en/scientific-conference-sir-arthur-john-evans-1851-1941-illyrian-explorations-and-the-serbian-question/>, accesat la 23 octombrie 2025.

²⁸³ Evans 1943, p. 164.

²⁸⁴ Evans, EB 1886, p. 14-21.

²⁸⁵ Anonimatul contribuției sale se poate datora și faptului că fișa este semnată doar cu inițiale, „A. J. E.”. Că vocea îi aparține o confirmă și lista bibliografică din necrologul publicat la Myres 1941, p. 961, în care este menționată semnătura sa, pentru ediția a 9-a din *Encyclopaedia Britannica*.

²⁸⁶ Racovițan, Racovițan 2008, p. 34. Pentru dezvoltarea subiectului, vezi, mai recent, Moga 2015.

Mulțumiri

Pentru informații și discuții pe marginea unora dintre problemele abordate în studiu dorim să le mulțumim colegilor Cristina Bodó (Deva), Adriana Țuțuianu (Alba Iulia), Radu Totoianu (Sebeș) și Mădălin Focșa (Brașov).

Abrevieri bibliografice

- Ananie 2024 – Doina-Gabriela Ananie, *Atelierul fotografic Auerbach Miksa*, în *Crisia*, LIV, 2024, p. 387-393.
- Anghel 2011 – Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, II, Alba Iulia, 2011.
- Anghel et alii 2014 – Călin Anghel, Radu Totoianu, Adrian Popa, Constantin Șalapi, *Sebeșul. O istorie în imagini*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, IV, Alba Iulia, 2014.
- Anghel 1976 – Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147-159.
- Anghel 1986 – Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986.
- Apolzan 1981 – Lucia Apolzan, *Aspecte etnografice de pe Platforma Luncanilor – complex cu caracter unitar*, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 435-491.
- Aricescu 2007 – Constantin D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului, prima rezidență a României*, București, 2007.
- Arion 1974 – Gheorghe Arion, *Sculptura gotică din Transilvania*, Cluj, 1974.
- Avram, Bucur 1999 – Alexandru Avram, Ioan Bucur, *Stadt Hermannstadt. Die Altstadt/Municipiul Sibiu. Centrul istoric*, Denkmaltopographie Siebenbürgen Stadt Hermannstadt, 5.1.1., Köln, 1999.
- Baiulescu 1898 – Bartolomeiu Baiulescu, *Monografia comunei bisericesci gr. ort. Române a Sfintei Adormiri din cetatea Brașovului cu acte și dovede*, Brașov, 1898.
- Barkley 1876 – Henry C. Barkley, *Between the Danube and Black Sea*, Londra, 1876.
- Baron, Baron 2015 – Mircea Baron, Oana Dobre-Baron, *An Attempt At Historically Outlining the Towns of the Jiu Valley*, în *Annals of the University of Petroșani. Economics*, 15 (1), 2015, p. 21-50.
- Bauman 2002 – Ana-Maria Bauman, *Castelul Bran și Dracula. Adevăr și ficțiune*, în *Cumidava*, XXV, 2002, p. 217-224.
- Bărbat 1997 – Alexandru Bărbat, *Fabrica de hârtie de la Zărnești (1952-1978)*, în *Cumidava*, XXI, 1997, p. 197-221.
- Bâtcă 2006 – Maria Bâtcă, *Costumul popular românesc*, București, 2006.
- Beza 1917 – M. Beza, *English Travellers in Rumania*, în *The English Historical Review*, 32, 1917, 126, p. 277-285.
- Bichiceanu 1999 – Gheorghe Bichiceanu, *Documente din secolul XVII în arhiva orașului Sibiu cu privire la armamentul breslei aurarilor*, în *Corviniana*, V, 1999, p. 144-146.
- Bielz 1873 – E. A. Bielz, *Dakische Tetrurahmen. Ein Beitrag zur Münzkunde Siebenbürgens*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XI, 1873, p. 454-468.

- Bilavski 2014 – George Bilavski, *Arheolingvistica spațiului rural medieval românesc*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, Supliment, LI, 2014, p. 35–57.
- Blaga 1973 – Lucian Blaga, *Hronicul și cântecul vîrstelor*, București, 1973.
- Boghiu 2005 – Sofian Boghiu, *Sfântul Antim Ivireanul și mănăstirea Tuturor Sfinților*, București, 2005.
- Boner 1865 – Charles Boner, *Transylvania; Its Products and Its People*, Londra, 1865.
- Boner 2018 – Hermann Fabini (Hrsg.), *Charles Boner und die Siebenbürger Sachsen. „Sächsische Selbstbesinnung”, herausgegeben von Herman Roth 1945-1948*, Sechstes Heft, Hermannstadt/Sibiu, 2018.
- Borș, Nanu 2021 – Silviu Borș, Dan Nanu (coord.), *Sibiu 830*, Sibiu, 2021.
- Borza 1959 – Alexandru Borza, *Flora și vegetația Văii Sebeșului*, București, 1959.
- Bouquet 1843 – Michel Bouquet, *Album valaque*, Paris, 1843.
- Brătulescu 1935 – Victor Brătulescu, *Vechi vederi bucureștene*, București, 1935.
- Brown 1993 – Ann C. Brown, *Before Knossos: Arthur Evans's Travels in the Balkans and Crete*, Oxford, 1993.
- Busuioceanu 1935 – Alexandru Busuioceanu, *Preziosi*, București, 1935.
- Buza, Hozoc 1985 – Mircea Buza, Ionel Hozoc, *Valea Sebeșului*, București, 1985.
- Buzilă 2011 – Ciprian Buzilă, *Pavilionul central din Târgul Moșilor la începutul secolului XX*, în *Buletinul comisunii monumentelor istorice*, XXII, 2011, 1-2, p. 181-199.
- Călători străini* 1973 – Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973.
- Călători străini* 1997 – Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, București, 1997.
- Călători străini* 2000 – Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. XI, București, 2000.
- Călători străini* 2017 – Daniela Bușă, Venera Achim, Bogdan Popa, Raluca Tomi, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, s.n., vol. X, (1872-1876), București, 2017.
- Cărpinișanu 1995 – Radu Cărpinișanu, *Lucian Blaga „Hronicul și cântecul vîrstelor”. Album documentar*, Sibiu, 1995.
- C.K. 1918 – C.K., *Sir Arthur Evans on Archaeology*, în *The Classical Weekly*, 11, 1918, 26, p. 201-202.
- Constantin 2023 – Gabriel-Stelian Constantin, *Despre târguri, oboare și piețe din Bucureștii de odinioară*, în *Urbanitas. Revistă de studii urbane integrate*, 4, 2023, p. 64-75.
- Cottrell 1958 – Leonard Cottrell, *The Bull of Minos*, New York, 1958.
- Cozma [f.a.] – Aurelia Cozma, *Sibiul de altădată*, Sibiu, f.a.
- Cristache Panait 2000 – Ioana Cristache Panait, *Arhitectura de lemn din județul Hunedoara*, București, 2000.
- Crîngaci-Țiplic, Țiplic 2017 – Maria Crîngaci-Țiplic, Ioan M. Țiplic, *Sibiul și arheologia urbană*, în Vasile Ciobanu, Dan D. Iacob (ed.), *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, București, Brăila, 2017, p. 542-593.
- Dan 1997 – Dorin Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 273-285.

- Dan 1998 – Dorin Dan, *Contribuții la cunoașterea rolului politic al Sebeșului (sec. XIV-XIX)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 301-325.
- David 2002 – Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Teil 1-2, Alba Iulia, 2002.
- Densușianu 1913 – Nicolae Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1913.
- Diaconescu 1974 – Paula Diaconescu, *Elemente de istorie a limbii române literare moderne*, București, 1974.
- Dima 1940 – Alexandru Dima, *Sibiu*, București, 1940.
- Dima 2010 – Emanuela Dima, *Lexicul păstoresc românesc în perspectivă romanică. Poziția elementelor lexicale moștenite din latină în ansamblul romanic*, în *Limba română*, LIX/1, 2010, p. 49-71.
- Doicescu 2008 – Graziella Doicescu, *Captivantul București interbelic*, București, 2008.
- Dragomir 1994 – Silviu Dragomir, *Salutări din Bucuresci*, în *Litere, arte, idei. Supliment cultural „Cotidianul”*, 25 iulie 1994, p. 1, 4-8.
- Drăghiceanu 1917-1923 – Virgil Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, X-XIV, 1917-1923, p. 9-76.
- Drăgoi 1974 – Livia Drăgoi, *Expoziția retrospectivă Sava Henția (1848-1904)*, Cluj, 1974.
- Drăgoi 1979 – Livia Drăgoi, *Sava Henția*, București, 1979.
- Edroiu, Gyulai 1965 – Nicolae Edroiu, Paul Gyulai, *Evoluția plugului în Țările Române în epoca feudală*, în *Acta Musei Napocensis*, II, 1965, p. 307-344.
- Elezovic 2021 – Arna S. Elezovic, *Modern Antiquities: Arthur Evans, the Balkans, and the Discovery of a Lost European Civilization*, teză de doctorat, University of Washington, 2021.
- Erich 2012 – Agnes Erich, *The Cultural Activity of Antim Ivireanul in the Light of the Anniversary of 300 Years since the Foundation of Antim Monastery*, în *The Annals of „Valahia” University of Târgoviște. Letters Section*, XI/2, 2012, p. 21-24.
- Evans 1873 – Arthur Evans, *Over the Marches of Civilised Europe*, în *Fraser's Magazine*, n.s., VII, 1873, p. 578-596.
- Evans 1876 – Arthur J. Evans, B.A., F.S.A., *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*, Londra, 1876.
- Evans 1886 – Arthur Evans, *Megalithic Monuments in Their Sepulchral Relation*, Oxford, 1886.
- Evans, EB 1886 – Arthur J. Evans, *Roumania*, în *Encyclopaedia Britannica*, Ninth Edition, vol. XXI, Edinburgh, 1886, p. 15-21.
- Evans 1943 – Joan Evans, *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and his Forebears*, Londra, New York, Toronto, 1943.
- Fabini 1972 – Hermann Fabini, *Studiu privind restaurarea turnului-locuință de la Primăria Veche din Sibiu*, în *Buletinul monumentelor istorice*, 1, 1972, p. 23-29.
- Fabini 1982 – Hermann Fabini, *Sibiul gotic*, București, 1982.
- Fabini 1997 – Hermann Fabini, *Vechea primărie sibiană*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, 1-4, 1997, p. 6-16.
- Fleșer et alii 2005 – Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, Ioana Rustoiu, *Biserici românești de zid din județul Alba: Protopopiatul ortodox Sebeș*, vol. I, Alba Iulia, 2005.

- Gavril, Constantinescu 2007 – Victoria Gavril, Carmen Constantinescu, *Calea Moșilor. Din trecutul unei vechi artere bucureștene*, în *București. Materiale de Istorie și Muzeografie*, XXI, 2007, p. 255-265.
- Georg Captivus 2017 – Georg Captivus Septemcastrensis, *Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor*, traducere de Ioana Costa, București, 2017.
- Georgiță 2012 – Mihai Georgiță, *Însemnări și impresii ale scriitorului englez Charles Boner, călător prin districtul grăniceresc năsăudean*, în *Arhiva someșană*, 11, 2012, p. 93-110.
- Hammond 2006 – Andrew Hammond, *Imagined Colonialism: Victorian Travellers in South-East Europe*, în *Nineteenth-Century Contexts: An Interdisciplinary Journal*, 28, 2006, 2, p. 87-104. 10.1080/08905490600849501.
- Harlan 2011 – Deborah Harlan, *The Cult of the Dead, Fetishism, and the Genesis of an Idea: Megalithic Monuments and the Tree and Pillar Cult of Arthur J. Evans*, în *European Journal of Archaeology*, 14, 2011, 1-2, p. 210-230.
- Hăjdeu 1868 – B. P. Hăjdeu, *Anglia în Ardélu*, în *Romanulu*, 19 septembrie 1868, p. 804; 22 septembrie 1868, p. 816; 25 septembrie 1868, p. 823; 29 septembrie 1868, p. 840.
- Heitel 1964 – Radu Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1964.
- Hodoș 1911 – Enea Hodoș, *Descânțece din Bănat*, în *Transilvania*, 5-6, 1911, p. 699-738.
- Hunfalvy, Rohbock 1864 – Johann Hunfalvy, Ludwig Rohbock, *Ungarn und Siebenbürgen in malerischen Original-Ansichten: ihrer interessantesten Gegenden, Städte, Badeorte, Kirchen, Burgen, Paläste und sonstigen Baudenkmäler alter und neuer Zeit. Siebenbürgen. Zweite Section, nach der Natur aufgenommen von Ludwig Rohbock; mit historisch-topographischem Text von Johann Hunfalvy*, Darmstadt, 1864.
- Hutchinson 1914 – Horace G. Hutchinson, *Life of Sir John Lubbock Lord Avebury*, Londra, 1914.
- Iacob 2021 – Ieronim Iacob, *Biserica romano-catolică Sân Nicoară – Curtea de Argeș*, în *Actualitatea creștină*, 2, 2021, p. 33.
- Ichim 2004 – Ofelia Ichim, *România în imagini literare controversate*, în *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, 2004, p. 414-418.
- Iliescu 2001 – Octavian Iliescu, *Istoria monetei în România. Glosar de termeni*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XIX, 2001, p. 299-314.
- Ionescu 2003 – Adrian-Silvan Ionescu, *Preziosi în România*, București, 2003.
- Ionescu 2006 – Adrian-Silvan Ionescu (coord.), *Războiul Crimeii. 150 de ani de la încheiere*, Brăila, 2006.
- Iorga 1929 – Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călătorii*, vol. IV, ed. a II-a – adăugită, București, 1929.
- Irimie, Hoffmann 1958 – Cornel Irimie, Herbert Hoffmann, *Ceramica din Săsciori*, Studii și comunicări, 8, Sibiu, 1958.
- Ișa 1977 – Iuliu Al. Ișa, *Biserica „Sfântul Nicolae” și muzeul din Scheii Brașovului*, Sibiu, 1977.
- Kertész 1853 – [Stefan] Kertész, *Die romanische Pfarrkirche zum heil. Nikolaus zu Kronstadt in Siebenbürgen*, în *Allgemeine*

- Kilian-Dirlmeier 1975 – Imma Kilian-Dirlmeier, *Gürtelhaken, Gürtelbleche und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa (Ostfrankreich, Schweiz, Süddeutschland, Österreich, Tschechoslowakei, Ungarn, Nordwest-Jugoslawien)*, Prähistorische Bronzefunde, XII/2, München 1975.
- Kirigin 2015 – Branko Kirigin, *Arthur Evans in Dubrovnik and Split (1875-1882)*, Oxford, 2015.
- Klein 1994 – Konrad Klein, *Zur Geschichte der ersten Hermannstädter Ansichtskarten. Anmerkungen zu den Anfängen eines neuen Bildmediums in Siebenbürgen*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17, 1994, 2, p. 156-171.
- Kocój 2015 – Ewa Kocój, *Zanikająca profesja. Cygańscy niedźwiedzicy w Rumunii (Ursari) – historia i metody tresury*, în *Studia Romologica*, 8, 2015, p. 145-164.
- Kocój 2016 – Ewa Kocój, *Ignorance versus Degradation? The Profession of Gypsy Bear Handlers and Management of Inconvenient Intangible Cultural Heritage: Case Study – Romania (I)*, în *Zarządzanie w kulturze*, 17, 2016, p. 263-283.
- Lubbock 1865 – John Lubbock, *Pre-historic Times: As Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, Londra, 1865.
- Maciu 1969 – Vasile Maciu, *B. P. Hașdeu și unitatea națională a românilor*, în *Studii. Revistă de istorie*, 22, 1969, 6, p. 1047-1063.
- Majuru 2019 – Adrian Majuru, *Cum se distrau românii odinioară*, București, 2019.
- Mandache 2017 – Diana Mandache, *Castelul Bran. Romantism și regalitate*, București, 2017.
- Marcu Istrate 2007 – Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică. I*, Alba Iulia, 2007.
- Marcu Istrate et alii 2007 – Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Victor Moraru, *Sacru și profan într-un oraș european 1150-2007. Piața Huet – o punte peste timp*, Brașov, 2007.
- Marcu Istrate et alii 2015 – Daniela Marcu Istrate, Mihai Constantinescu, Andrei Soficaru, *The Medieval Cemetery from Sibiu (Hermannstadt) Huet Square. Archaeology, Anthropology, History*, Büchenbach, 2015.
- Maxim, Szücs-Csillik 2014 – Zoia Maxim, Iharka Szücs-Csillik, *Constelațiile astronomice și „vestimentația”*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 5, 2014, p. 270-284.
- Mărgulescu 2015 – Andrei Mărgulescu, *Țesutul urban tradițional difuz și funcțiunea proiectivă a reprezentării fotografice (eșantion: strada Popa Rusu, București)*, în *Secolul 21. Fotografia*, 1-6, 2015.
- Mâniceanu 2021 – Andreea Mâniceanu, *Personaje stradale ale vechilor București*, în *Urbanitas. Revistă de studii urbane integrate*, 2, 2021, p. 40-51.
- Mehedișan-Beiean 2016 – Mihaela Mehedișan-Beiean, *Presa românească din Transilvania și ideea latinității. Studiu de caz: George Bariț*, în *Quaestiones Romanicae, Nr. IV, Lucrările Colocviului internațional Comunicare și cultură în România europeană, ediția a patra: 2-3.10.2015*, Szeged, Timișoara, 2016, p. 663-676.
- Mesea 1999-2000 – Iulia Mesea, *Document și sensibilitate. Transilvania secolului al XIX-lea în reprezentări de pictură și grafică din Colecția*

- Muzeului Brukenthal, în *Sargetia*, XXVIII-XXIX, 1999-2000, p. 465-476.
- Mitran 2013 – Gheorghe Mitran, *Monumente istorice din județul Brașov. Cetăți, castele, palate*, Brașov, 2013.
- Moga 2015 – Valer Moga, *Interesele României și ale Serbiei în Banat. Dificultatea trasării unei frontiere între aliați (1914-1920)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 19, I, 2015, p. 93-154.
- Mucenic 2005 – Cezara Mucenic, *Târgul de Afară – Târgul Moșilor – Târgul Obor*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, XIX, 2005, p. 249-267.
- Müller 1857 – Friedrich Müller, *Siebenbürgische Sagen*, Kronstadt [Brașov], 1857.
- Mușlea 1943 – Candid Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii-Brașovului. Vol. I (1292-1742)*, Brașov, 1943.
- Mușlea 1946 – Candid Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului. Vol. II (1743-1837)*, Brașov, 1946.
- Myres 1941 – John L. Myres, *Arthur John Evans. 1851-1941*, în *Obituary Notices of Fellows of the Royal Society*, 3, 1941, 10, p. 940-968.
- Nicolaescu 1940 – Stoica Nicolaescu, *Mănăstirea Sf. Gheorghe-Vechiu*, în *Gazeta municipală*, 30 iunie 1940, p. 1-2.
- Opriș 1987 – Ioan Opriș, *Primele cărți poștale ilustrate apărute la Sibiu*, în *Transilvania*, 7, 1987, p. 56.
- Paget 1855 – John Paget, *Hungary and Transylvania: With Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*, Londra, 1855.
- Palade 2016 – Mihaela Palade, *Rânduire domnească într-o ctitorire ierarhicească - particularități arhitecturale ale Mănăstirii Mitropolitului Antim Ivireanul*, în Mihail-Simion Săsăujan (ed.), *Arta și cultura eclezială în timpul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul*, București, 2016, p. 46-113.
- Pascu 1958 – Viorica Pascu, *Considerații asupra evoluției portului popular din Transilvania*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, I, 1958, p. 251-277.
- Păduraru 2008 – Marius Păduraru, *Din trecutul poștei Țării Românești în perioada regulamentară. Înființarea stațiilor de poștă de la Urlueni și Șerboeni, județul Teleorman (iulie - august 1833)*, în *Argesis*, XVII, 2008, p. 173-190.
- Pernicek, Lungescu 1975 – Otilia Pernicek, Olivia Lungescu, *Cotidian și sărbătoresc în portul popular românesc din zona Sebeșului*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 561-579.
- Penteleiciuc, Kiss-Grigorescu 1974 – Doina Penteleiciuc, Maria Kiss-Grigorescu, *Repertoriul graficei românești din secolul al XIX-lea (Desen. Acuarelă. Pastel. Gravură)*, vol. I, A-R, București, 1974.
- Pepene 2003 – Nicolae Pepene, *Reședința particulară din Bran a Reginei Maria a României*, în *Țara Bârsei*, II (XIII), 2003, p. 77-86.
- Petrescu 1959 – Paul Petrescu, *Costumul popular românesc din Transilvania și Banat*, București, 1959.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 – Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Podea 1938 – Ion Podea, *Monografia județului Brașov*, Brașov, 1938.
- Popa 2018 – Cristian I. Popa, *În căutarea Cenușăresei: peisajul în opera pictorului Sava Henția (1848-1904)*, în *Terra Sebus*, 10, 2018, p. 473-544.

Cristian Ioan Popa

- Popa, Ghenescu 2011 – Cristian I. Popa, Ovidiu Ghenescu, *Cercetări arheologice pe latura de nord a fortificației bisericii evanghelice din Sebeș (2006)*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 229-269.
- Popa et alii 2016 – Cristian I. Popa, Radu Totoianu, Teodor Muntean, Claudia Radu, *Un cimitir necunoscut în cetatea Sebeșului. Cercetări arheologice în colțul sud-vestic al incintei orașului*, în *Terra Sebus*, 8, 2016, p. 115-208.
- Popa, Toderescu 2023 – Cristian I. Popa, Alin P. Toderescu, *Cugirul la 1885. Răspunsurile la chestionarul lui B. P. Hasdeu*, Cluj-Napoca, 2023.
- Popp de Szathmári 1867 – *România. Album I. S. Domnitorulă Romanilor Carol I*, Photographiat din ordinul I. S. după natura de C. P. Szathmári Pictor și Photograph al I. S. Domnitorului, Bucurest [1867].
- Potra 1990 – George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, București, 1990.
- Potra 1992 – George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini (secolele XVI-XIX)*, București, 1992.
- Preda 1973 – Constantin Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Quint 1906 – Jozsef Quint, *Kirandulas a hunyadi havasokra*, în *Magyar Tanitokepző*, VIII, 1906, p. 452-458.
- Racovițan, Racovițan 2008 – Radu Racovițan, Mihai Racovițan, *R. W. Seton-Watson și chestiunea Banatului la Conferința de Pace de la Paris (1919-1920)*, în *Transilvania*, 6, 2008, p. 32-37.
- Raica 2002 – Ion Raica, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, 2002.
- Rădulescu-Codin 1925 – Constantin Rădulescu-Codin, *Câmpulungul Muscelului istoric și legendar*, Câmpulung-Muscel, 1925.
- Rusu 2005 – Adrian A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Rușeț 2014 – Răducu Rușeț, *Gazeta de Transilvania: punct de referință al presei românești din Ardeal*, în *Acta Musei Porolisensis*, XXXVI, 2014, p. 93-102.
- Sabbarese 1943 – Giuseppe Sabbarese, *Un artist italian la curtea domnitorului Carol*, în *Revista Fundațiilor Regale*, 4, 1943, p. 212-215.
- Salontai 2022 – Mihaela Sanda Salontai, *Observații privind fortificațiile medievale ale orașului Sebeș*, în *Terra Sebus*, 14/I, 2022, p. 115-133.
- Sebeș. Atlas* 2004 – Paul Niedermaier, Judit Pál, Zeno-Karl Pinter, Mihaela-Sanda Salontai, *Sebeș. Atlas istoric al orașelor din România*, vol. III, fascicula 2, București, 2004.
- Sestini 1815 – Domenico Sestini, *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria, fino a Vienna*, Florența, 1815.
- Seton-Watson 1946 – R. W. Seton-Watson, *Arthur Evans*, în *The Slavonic and East European Review*, 24, 1946, 63, p. 47-55.
- Sinigalia 2016 – Tereza Sinigalia, *Biserica - centru al spațiului monahal. Cazul Mănăstirii Antim*, în Mihail-Simion Săsăujan (ed.), *Arta și cultura eclezială în timpul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul*, București, 2016, p. 10-45.
- Spănu, Voina 2019 – Anda-Lucia Spănu, Delia Voina, *Vederi generale ale Sibiului din colecțiile Muzeului Național Brukenthal Sibiu*, în Dana R. Hrib (ed.), *In honorem Prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca. Istorie și destin*, Sibiu, 2019, p. 419-432.
- Streitfeld 2011 – Theobald Streitfeld, *Slawische Bauern und rumänische Hirten*, în Christian Rother, Volker Wollmann (Hgg.), *Mühlbach und*

- der Unterwald. Schriftennachlass Theobald Streitfeld*), Sibiu, 2011, p. 541-546.
- Tîrnă 2021 – Mirela D. Tîrnă (ed.), *Testamente regale*, București, 2021.
- Totoianu 2021 – Radu Totoianu, *Păstoritul în Mărginimea Sebeșului*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, IX, Cluj-Napoca, 2021.
- Török *et alii* 2020 – Sergiu Török, Ramona Mărginean, Florin Toncean, *Colecția de Științele Naturii a Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, VIII, Cluj-Napoca, 2020.
- Țiplic, Crângaci Țiplic 2019 – Marian I. Țiplic, Maria Crângaci, *Hermannstadt und die Stadtarchäologie*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70, 2019, p. 351-396.
- Țuțuianu 2021 – Adriana Țuțuianu, *Valori ale portului popular din județul Alba*, Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2021.
- Ungureanu 2018 – Ionel Ungureanu, *Despre mănăstirea Antim în ultimele decenii ale perioadei comuniste – prezența părintelui Sofian Boghiu (1912-2002)*, în Ion-Sorin Bora (ed.), *Sfântul Ierarh Antim Ivireanul ctitor de cultură și spiritualitate românească*, Craiova, 2018, p. 238-244.
- Ursu, Ursu 2018 – Dragoș Ursu, Ioana Ursu, *Moștenirea spirituală a Antimului: modelul „Rugului Aprins”*, în Ion-Sorin Bora (ed.), *Sfântul Ierarh Antim Ivireanul ctitor de cultură și spiritualitate românească*, Craiova, 2018, p. 238-244.
- Vajda 1971 – Ludovic Vajda, *Prima cale ferată din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 287-298.
- Vătășianu 1959 – Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959.
- Voina 2018 – Delia Voina, *Repere ale istoriei fotografiei în Transilvania (1839-1900)*, în *Acta Terrae Fogarasiensis*, 7, 2018, p. 157-175.
- Vida 1993 – Mariana Vida, *Theodor Aman gravor*, București, 1993.
- Vuia 1930 – Romulus Vuia, *Etnografie, etnologie, folclor. Definiția și domeniul*, Cluj, 1930.
- Warren 2000 – Peter Warren, *Sir Arthur Evans and His Achievement*, în *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 44, 2000, p. 199-211, <https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2000.tb00604.x>
- Wilkes 1976 – John J. Wilkes, *Arthur Evans in the Balkans 1875-81*, în *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 13, 1976, p. 25-56.
- Zamfir 2010a – Anca Maria Zamfir, *Brașovul în imagini. Artă și document*, Brașov, 2010.
- Zamfir 2010b – Anca Maria Zamfir, *Expoziția „Brașovul în imagini – artă și document”*, în *Sargetia*, XXXVII, 2010, p. 497-518.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Arthur J. Evans, at age 16 (1) and as an adult (after Evans 1943).
- Fig. 2.** Pages from the album of drawings made by A. Evans in Transylvania in 1872 (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 3.** Drawing from Arthur Evans's album (1872): *Wooden church & modern megalithic monument Petrosény* – Wooden church and cemetery in Petroșani (2); detail (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>); the actual church in Petroșani (Livezeni) (www.destepti.ro) (3), with the year of its expansion, 1872 (4)
- Fig. 4.** Pen and ink drawing from Arthur Evans' album (1872): *Morning Petrose(ny) / Petroseny* – miners' colony in Petroșani (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).

- Fig. 5.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *On the River Mühlenbach in the middle of the Carpathians (South-West Transylvania)* – The Sebeş Valley downstream from Şugag, with the *Masa Jidovului* rock (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 6.** *Masa Jidovului* – rock formation on the Sebeş Valley (photo: C. I. Popa, 2024).
- Fig. 7.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Old town walls. Mühlenbach. Transylvania* – “The Student Tower”, part of the medieval fortifications of Sebeş (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) and current photo (2 – photo C. I. Popa, 2025).
- Fig. 8.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Muhlenbach Church Transylvania* – The Evangelical Church in Sebeş (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>), photograph from the end of the nineteenth century (2).
- Fig. 9.** Details from A. Evans' drawing of the Evangelical Church in Sebeş (1–2); the route of the fortification of the Evangelical Church in Sebeş on the northeastern sector, according to the archaeological excavations carried out in 2006 (3) (Popa, Ghenescu 2011).
- Fig. 10.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Wallack boys & woman Mühlenbach* – Romanian women and boys from Sebeş, dressed in traditional clothing (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 11.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Wallack maiden* – Romanian girl (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 12.** Details from *Wallack boys & woman Mühlenbach* Arthur Evans' drawing, depicting a Romanian port in the Sebeş area.
- Fig. 13.** Photos from Arthur Evans' album (1872): Panoramic view of Sibiu (1); Evangelical Church and Small Square in Sibiu (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 14.** Details of the photo showing the Evangelical Church and Small Square in Sibiu.
- Fig. 15.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Houses and Church Hermannstadt* – View of the Evangelical Church in Sibiu, from Hundsrücken Street (now Al. Odobescu Street) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 16.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Remains of old fortifications Hermannstadt* – Sibiu – *Goldsmiths Tower* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 17.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Saxon peasants (ordinary dress) Hermannstadt* – Saxon peasants in traditional dress (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 18.** Photos from Arthur Evans' album (1872): Braşov – panorama of the city within the walls, with “Cetăţuia” in the background (1) and view of the northeast side of the city (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 19.** Braşov – photograph from 1867 (1); graphic representation of the old town centre, with the old *Customs Gate* in the foreground, in 1859 (2) and 1885 (3) (Podea 1938 – 2; Mitran 2013 – 3).
- Fig. 20.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Old city gate. Kronstadt. Transylvania* – Braşov–*Black Street Gate*, demolished in 1873 (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 21.** Detail from A. Evans' drawing (1) and photograph of the Black Street Gate in the year of its demolition (1873) (2 - after Mitran 2013).
- Fig. 22.** Detail from A. Evans' drawing, with the Black Street Gate (1) and photograph from the outskirts of Braşov, 1890 (2 – National Archives of Braşov).
- Fig. 23.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Old wall & tower – Kronstadt* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>); Braşov–*Catherine's Gate*; photograph from 1861 (2 – National Archives of Braşov).
- Fig. 24.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Church & parsonage Kronstadt* – the parish house and St Nicholas Church in Şcheii Braşovului (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 25.** Detail from A. Evans' drawing with the façade of the parish house in Şcheii Braşovului (1) and the possible identification of the building in the current urban landscape (2);

- engraving of St Nicholas Church in Șcheii Brașovului, by Ludwig Rohbock, 1864 (3) (3 – after Hunfalvy, Rohbock 1864).
- Fig. 26.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Castle Torzburg Transylvania* – Bran Castle (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 27.** Detail from A. Evans' drawing (1) and photo cliché with Bran Castle (ca. 1900) (2).
- Fig. 28.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Mt. Busetch: The highest point of the Carpathians – on the frontiers of Transylvania and Wallachia* – Landscape in the Bucegi Mountains (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 29.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Saxon peasants. Holiday dress* – Saxon peasant in festive clothing (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 30.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Zigeuner or Gypsy. Transylvania* – Gypsy spoon-maker from Transylvania (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 31.** Photograph (front and back) from Arthur Evans' album (1872): *Ung[arian] Zigeuner* – Hungarian Gypsy, photograph from the studio of Auerbach Miksa in Arad (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 32.** Missing photos from Arthur Evans' album (1872): *Kronstadt Transylvania* – Brașov (1) and *Saxon peasants (ordinary dress) Michelsberg* – Saxon peasants (dressed in traditional clothing) from Cislădoara (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 33.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Roumanian house n(ear) Ploesti* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári–*The cells of Cozia Monastery* (1); Carol Popp de Szathmári–*Codia*, on the left with the monastery cells (2).
- Fig. 34.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Village near Kimpina Wallachia (N.)* – Carol Popp de Szathmári–*Câmpulung* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 35.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Kimpina & Southern slopes of the Carpathians* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – View of the Curtea de Argeș.
- Fig. 36.** M. Bouquet–*Vue de la ville et du monastere d'Argeș* (1) (after Bouquet 1843); plan with restoration study of the Sân Nicoară Church in Curtea de Argeș (2) (Iacob 2021).
- Fig. 37.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Greek priests & peasants n[ear]? Bucharest Wallachia* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>); watercolour by Amedeo Preziosi–*Fair at Obor* – the Bucharest cattle market (2).
- Fig. 38.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *View from de cemetery in Bukharest (Bukuresci)* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>); watercolour by Amedeo Preziosi–*The Tower and Bărăției Street* (2).
- Fig. 39.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Greek Church. Bucharest* – Antim Monastery in Bucharest, built in 1715 (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 40.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Entry of prince Charles of Roumania into Bucharest* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>), illustration based on a watercolour by Amedeo Preziosi – *Prince Carol I welcomed in a village in the Carpathians*, painted on 7 July 1868.
- Fig. 41.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Wallachian peasant* – Romanian peasant woman (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 42.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Wallachian milkman* – Carol Popp de Szathmári–*Iaurgiu from Oltenia* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 43.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Wallachian peasant n. Bucharest* – Romanian peasant near Bucharest (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 44.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Wallachian peasant n. Bucharest* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári–*The Steward*.
- Fig. 45.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Gypsies & Carpathian bear Wallachia* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári–*Gypsy comedians*.
- Fig. 46.** Photos from Arthur Evans' album (1872): *Zigeuner or Gypsey hut Wallachia* – Carol Popp de Szathmári–*Group of gypsies* (1); *Zigeuner or Gypsey village Wallachia* – Carol Popp de Szathmári–*Gypsies from Pasărea* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).

- Fig. 47.** Photo from Arthur Evans' album (1872): *Gypsy or Zigeünerin Wallachia* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>), a work that inspired *Sorcière bohémienne de Roumanie*, by Theodor Aman (1874) (2) (*L'illustration nouvelle*, 1876).
- Fig. 48.** Drawing from Arthur Evans' album (1872): *Bulgaria / On the Danube above the Iron Gates*' – The Danube before the Iron Gates (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>).
- Fig. 49.** The cover of the magazine *Trompeta Carpaților* from around the time of Arthur Evans's trip to Bucharest in August 1872 (1) and an excerpt from an archaeology article by Cezar Bolliac (2).
- Fig. 50.** Map showing the Evans brothers' route through present-day Romania (color legend: 1 – by train; 2 – on foot; 3 – by carriage, stagecoach, or cart; 4 – by steamboat). Places mentioned by Arthur Evans: 1 – Petroșani; 2 – *Muntele Tărtărau*; 3 – Petrești; 4 – Sebeș; 5 – Sibiu; 6 – Brașov; 7 – Bran; 8 – Câmpina; 9 – Ploiești; 10 – București; 11 – Giurgiu; 12 – Calafat; 13 – (Drobeta) Turnu Severin; 14 – Orșova; 15 – Baziaș.

Fig. 3. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wooden church & modern megalithic monument Petrosény* (1) – biserică din lemn și cimitir din Petroșani (2); detaliu (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>); biserica actuală din Petroșani (Livezeni) (www.destepti.ro) (3), cu anul extinderii sale, 1872 (4)

1

2

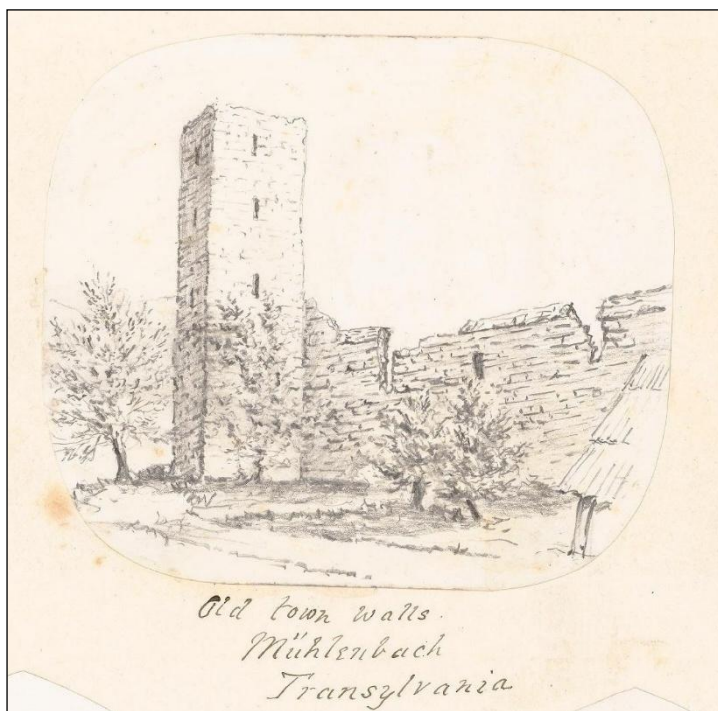
Fig. 4. Desen în tuș din albumul lui Arthur Evans (1872): *Morning Petroseny* / *Petroseny* – colonia de mineri din Petroșani (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 5. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *On the River Mühlenbach in the middle of the Carpathians (South West Transylvania)* – Valea Sebeșului în aval de Șugag, cu stâncă Masa Jidovului (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 6. *Masa Jidovului* – formațiune stâncoasă de pe Valea Sebeșului
(foto: C. I. Popa, 2025)

1

2

Fig. 7. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Old town walls. Mühlenbach. Transylvania* – „Turnul Studentului”, parte din fortificația medievală a Sebeșului (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) și fotografie actuală (2 – foto: C. I. Popa, 2025)

1

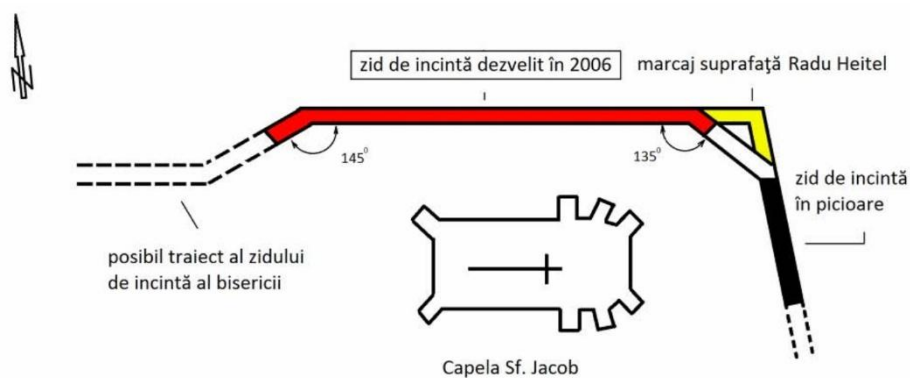
Fig. 8. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Muhlenbach church Transylvania* – Biserica evanghelică din Sebeș (<http://digital-collections.ucl.ac.uk> – 1), fotografie de la finalul secolului al XIX-lea (după Anghel 2011 – 2)

1

2

3

Fig. 9. Detalii din desenul lui A. Evans cu biserica evanghelică din Sebeș (1-2); traseul fortificației bisericii evanghelice Sebeș pe sectorul nord-estic, după săpăturile arheologice din 2006 (3 – după Popa, Ghenescu 2011)

Fig. 10. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallack boys & woman Mühlenbach* – Femeie și băieți români din Sebeș, îmbrăcați tradițional (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 11. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallack maiden* – Fată româncă (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

1

2

3

Fig. 12. Detalii ale portului românesc din zona Sebeșului, în desenul lui Arthur Evans, *Wallack boys & woman Mühlenbach*

Fig. 13. Fotografii din albumul lui Arthur Evans (1872): imagine panoramică cu Sibiu (1); Biserica evanghelică și Piața Mică din Sibiu (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

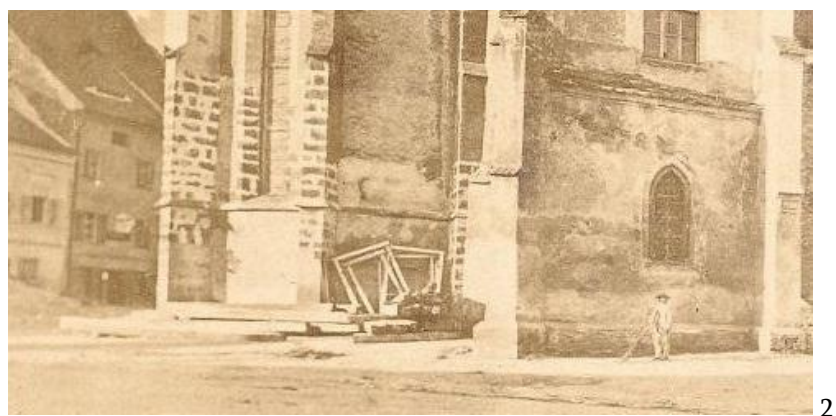

Fig. 14. Detalii ale fotografiei cu Biserica evanghelică și Piața Mică din Sibiu

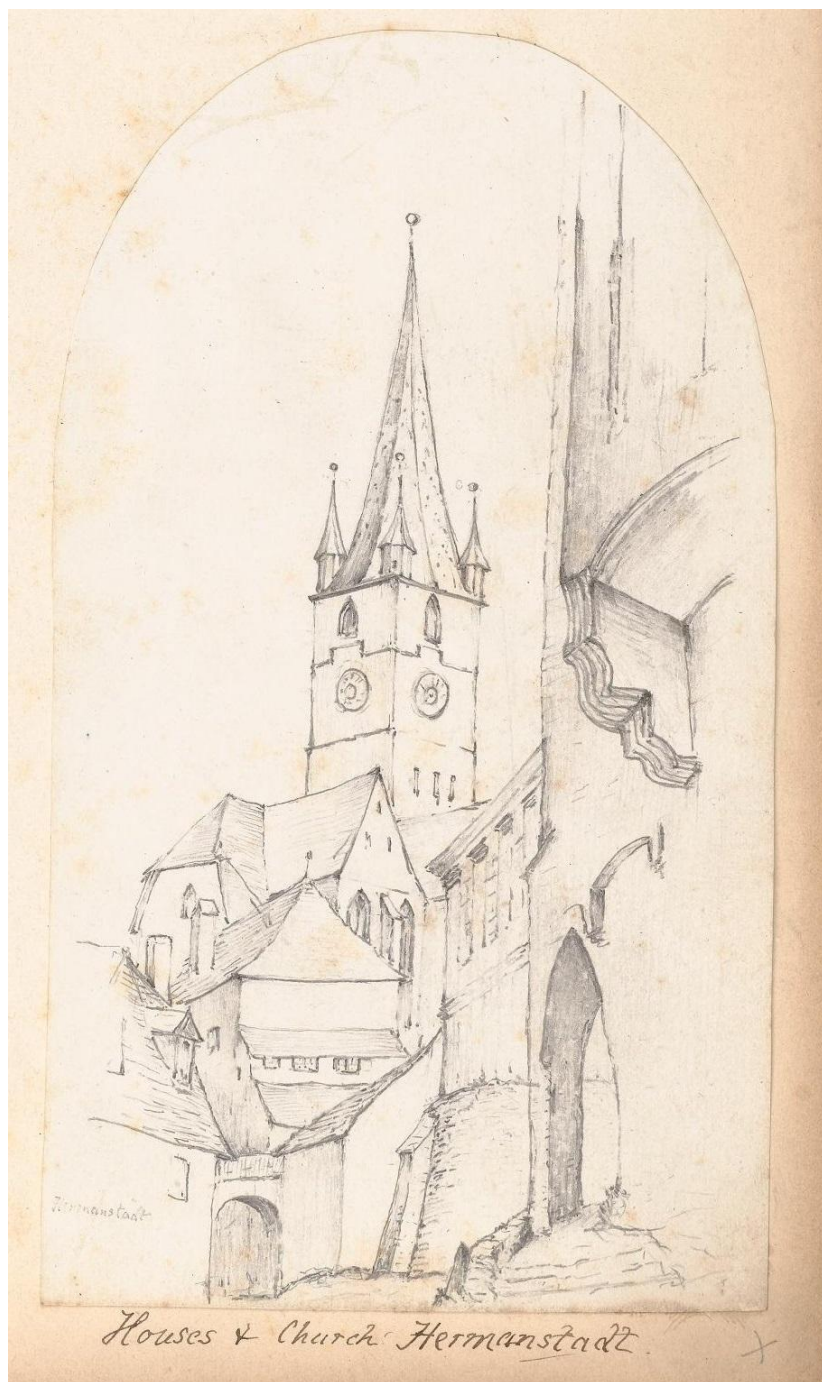

Fig. 15. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Houses and Church Hermanstadt* – vedere asupra Bisericii Evanghelice din Sibiu, de pe strada Hundsrücken (actuală Al. Odobescu) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

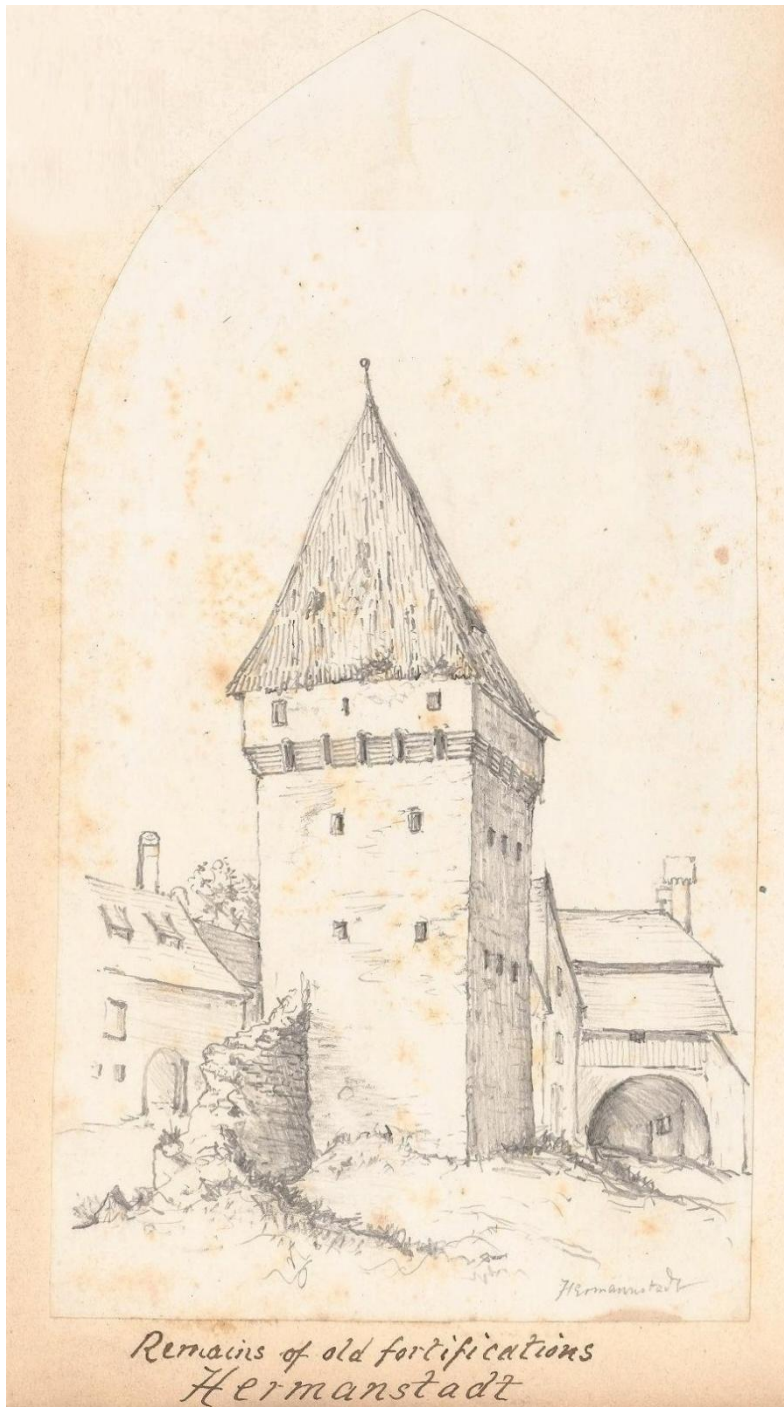
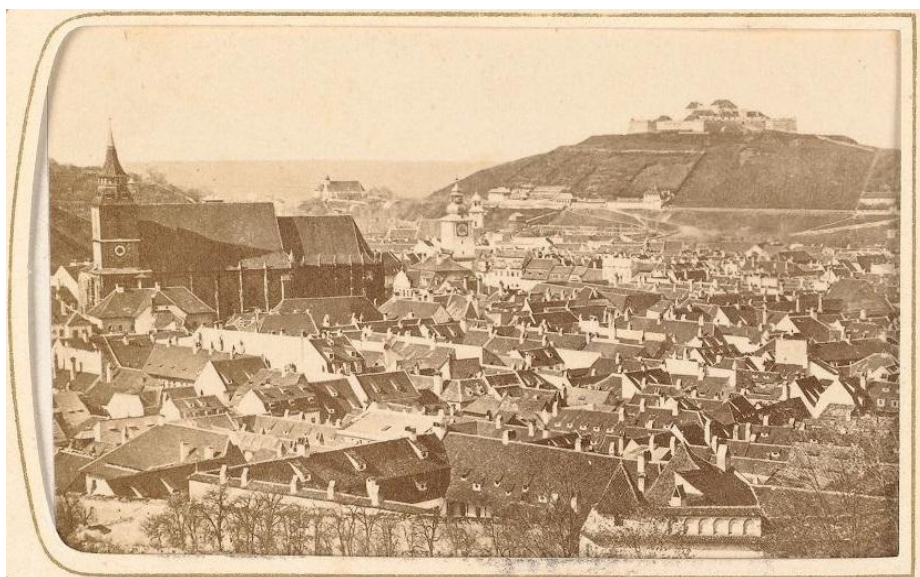

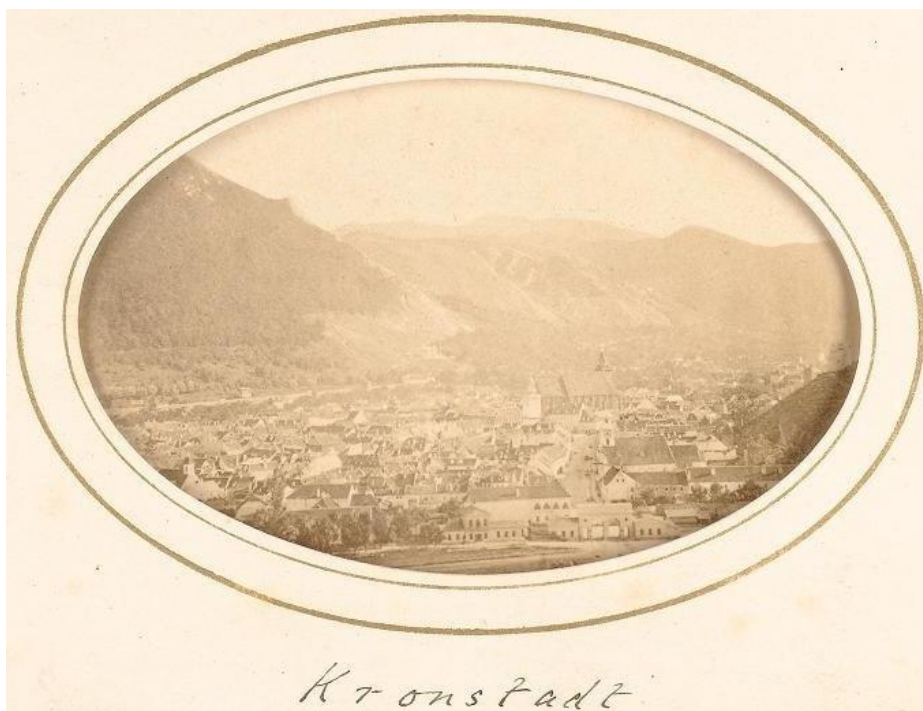
Fig. 16. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Remains of old fortifications Hermanstadt – Sibiu-Turnul Aurarilor* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 17. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Saxon peasants (ordinary dress) Hermannstadt* – țărani sași în îmbrăcămintea obișnuită (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

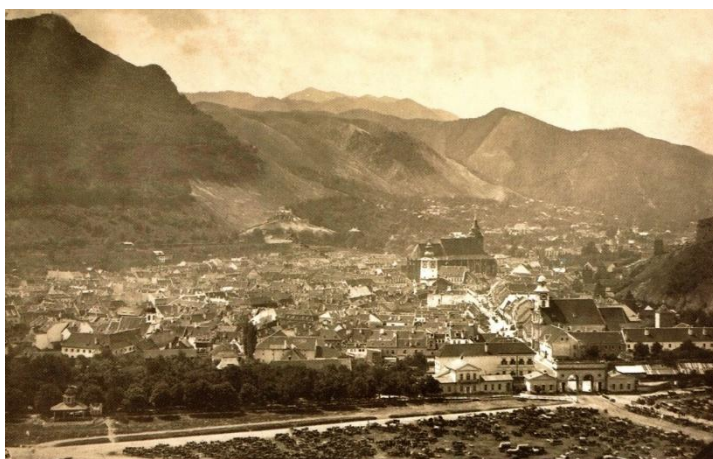

1

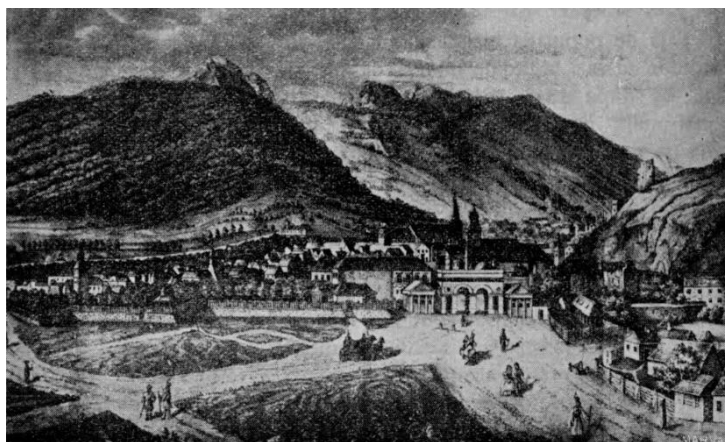

2

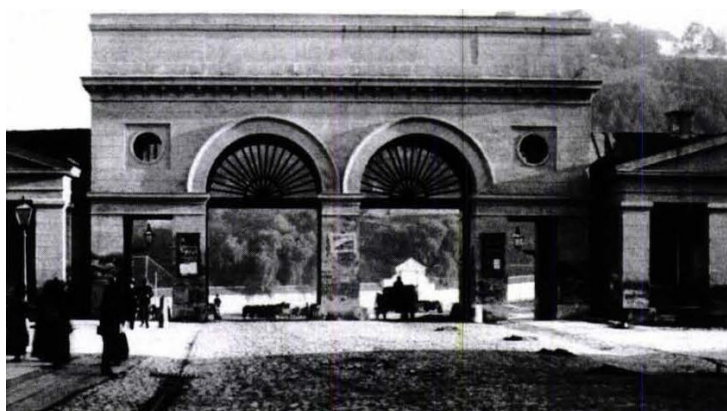
Fig. 18. Fotografii din albumul lui Arthur Evans (1872): Brașovul – panoramă cu orașul dintre ziduri, în fundal cu „Cetățuia” (1) și vedere asupra laturii de nord-est a orașului (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

1

2

3

Fig. 19. Brașovul – fotografie din anul 1867 (1) și grafică cu centrul vechi, având în prim-plan vechea Poartă a Vămii, la 1859 (2) și 1885 (3) (după Podea 1938 – 2; Mitran 2013 – 3)

Fig. 20. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Old city gate. Kronstadt. Transylvania* – Braşov-Poarta Străzii Negre, demolată în anul 1873 (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

1

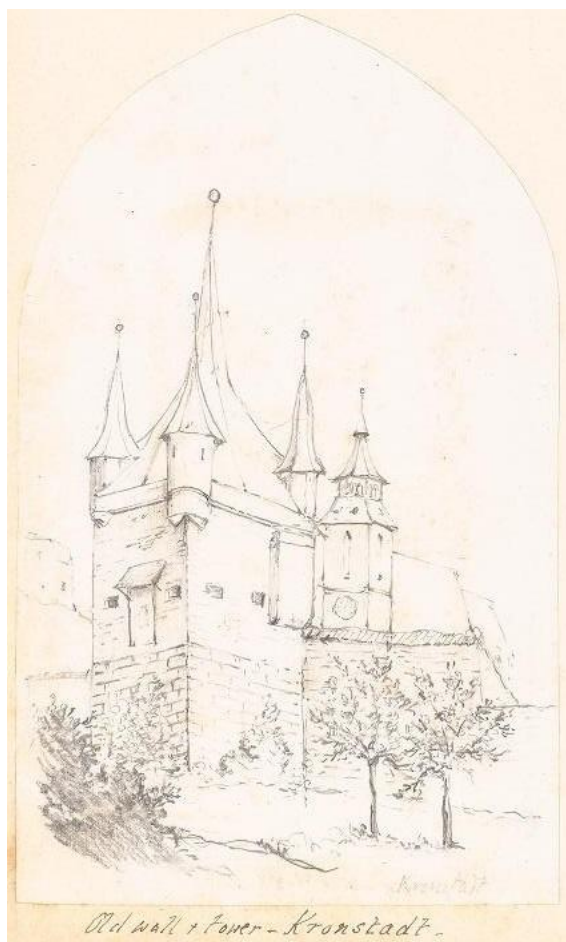

2

Fig. 21. Detaliu din desenul lui A. Evans (1) și fotografie cu *Poarta Străzii Negre*, în anul demolării sale (1873) (2) (2 – după Mitran 2013)

Fig. 22. Detaliu din desenul lui A. Evans, cu *Poarta Străzii Negre* (1) și fotografie de la marginea Brașovului, la 1890 (2) (2 – după Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale ale României)

1

2

Fig. 23. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Old wall & tower – Kronstadt* (1 - <http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Brașov-*Poarta Ecaterinei*; fotografie din anul 1861, Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale ale României – 2)

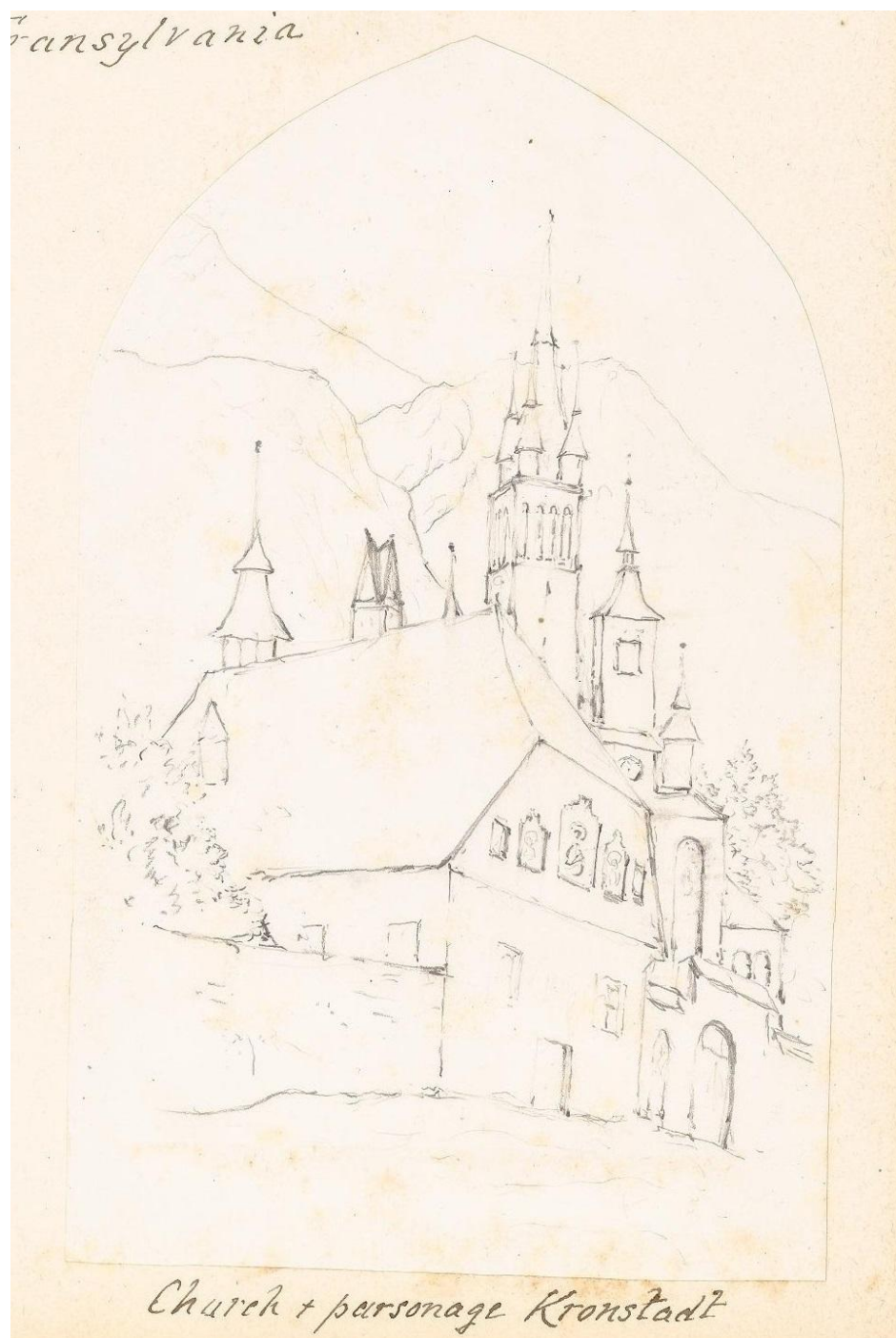

Fig. 24. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Church & parsonage Kronstadt*
– Casa parohială și Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului
(<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

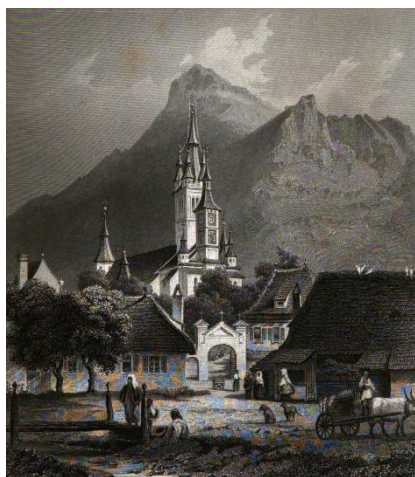

Fig. 25. Detaliu din desenul lui A. Evans cu fațada casei parohiale din Șcheii Brașovului (1) și posibila identificare a clădirii în peisajul urban actual (2); gravură cu Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, de Ludwig Rohbock, 1864 (3) (3 – după Hunfalvy, Rohbock 1864)

Fig. 26. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Castle Torzburg Transylvania – Castelul Bran* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

1

2

Fig. 27. Detaliu din desenul lui A. Evans (1) și clișeu fotografic cu castelul Bran (cca. 1900) (2)

Fig. 28. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Mt. Busetch: The highest point of the Carpathians – on the frontiers of Transylvania and Wallachia – Peisaj din Munții Bucegi* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 29. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Saxon peasants. Holiday dress* – Țăran sas în îmbrăcăminte de sărbătoare (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 30. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Zigeuner or Gypsey. Transylvania* – Țigan lingurar din Transilvania (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

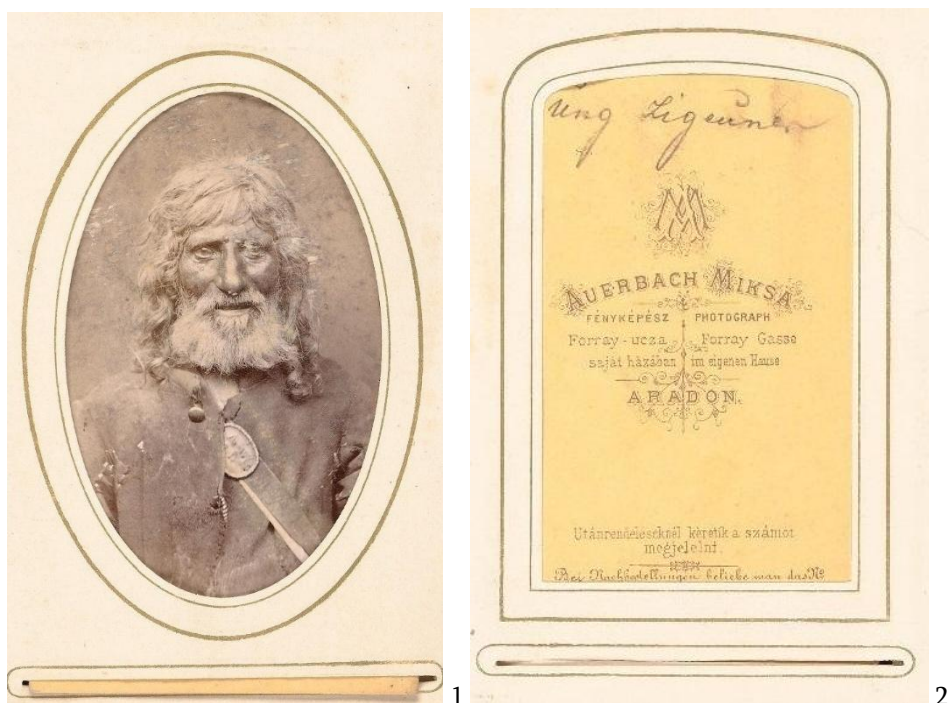

Fig. 31. Fotografie (*recto* și *verso*) din albumul lui Arthur Evans (1872): *Ung[arian] Zigeuner* – Țigan ungur, fotografie din atelierul Auerbach Miksa din Arad (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

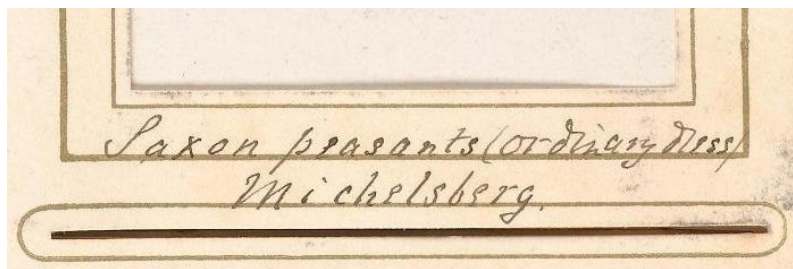

Fig. 32. Fotografii lipsă din albumul lui Arthur Evans (1872): *Kronstadt Transylvania* – Brașov (1) și *Saxon peasants (ordinary dress) Michelsberg* – Țărani sași (îmbrăcați în haine obișnuite) din Cisnădioara (2) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 33. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Roumanian house n(ear) Ploesti* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári-*Chiliile Mănăstirii Cozia* (1); Carol Popp de Szathmári-*Codia*, în stânga cu chiliile mănăstirii (2)

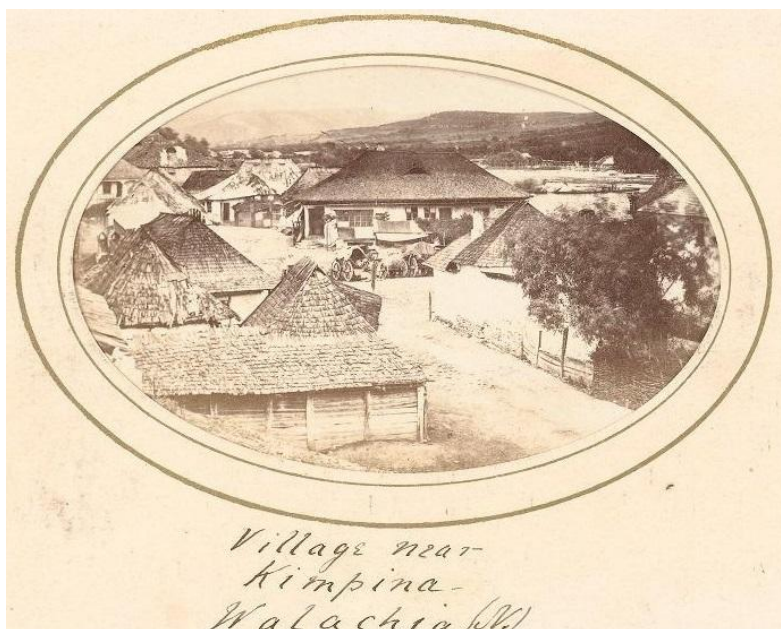

Fig. 34. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Village near Kimpina Wallachia (N.)* – Carol Popp de Szathmári-Câmpulung (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

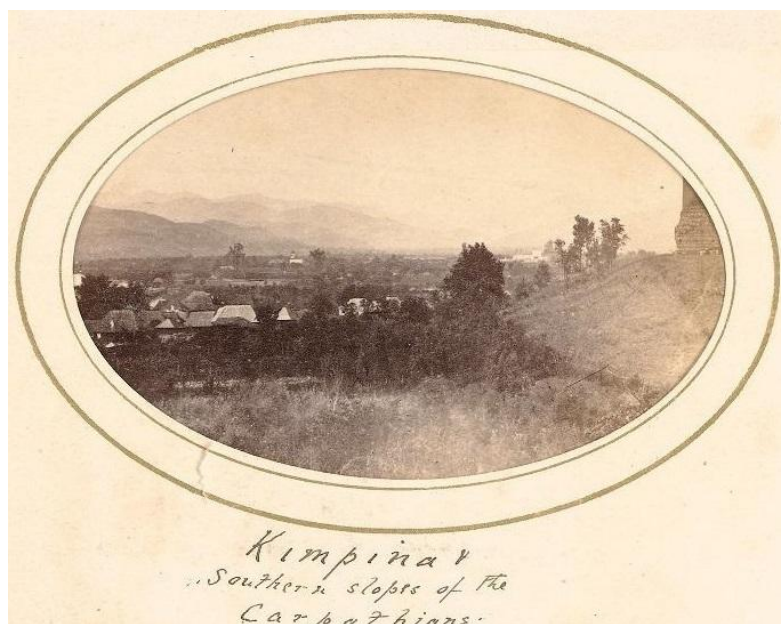
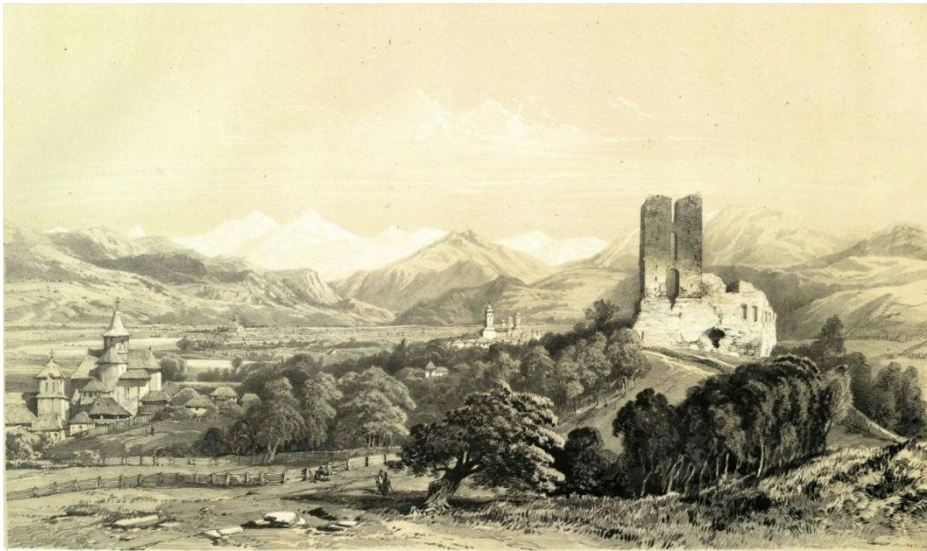

Fig. 35. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Kimpina & Southern slopes of the Carpathians* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – vedere asupra Curții de Argeș

1

2

Fig. 36. M. Bouquet, *Vue de la ville et du monastere d'Argeș* (1); planșă cu studiu de restaurare a bisericii Sânt Nicolai din Curtea de Argeș (2) (după Bouquet 1843 – 1; Iacob 2021 – 2)

1

2

Fig. 37. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Greek priests & peasants n[ear]? Bucharest Wallachia* (1 - <http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Amedeo Preziosi- *Târg la Obor*, acuarela cu oborul din București (2)

Fig. 38. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *View from de cemetery in Bukharest (Bukuresci)* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – acuarelă de Amedeo Preziosi-Turnul și strada Bărăției (2)

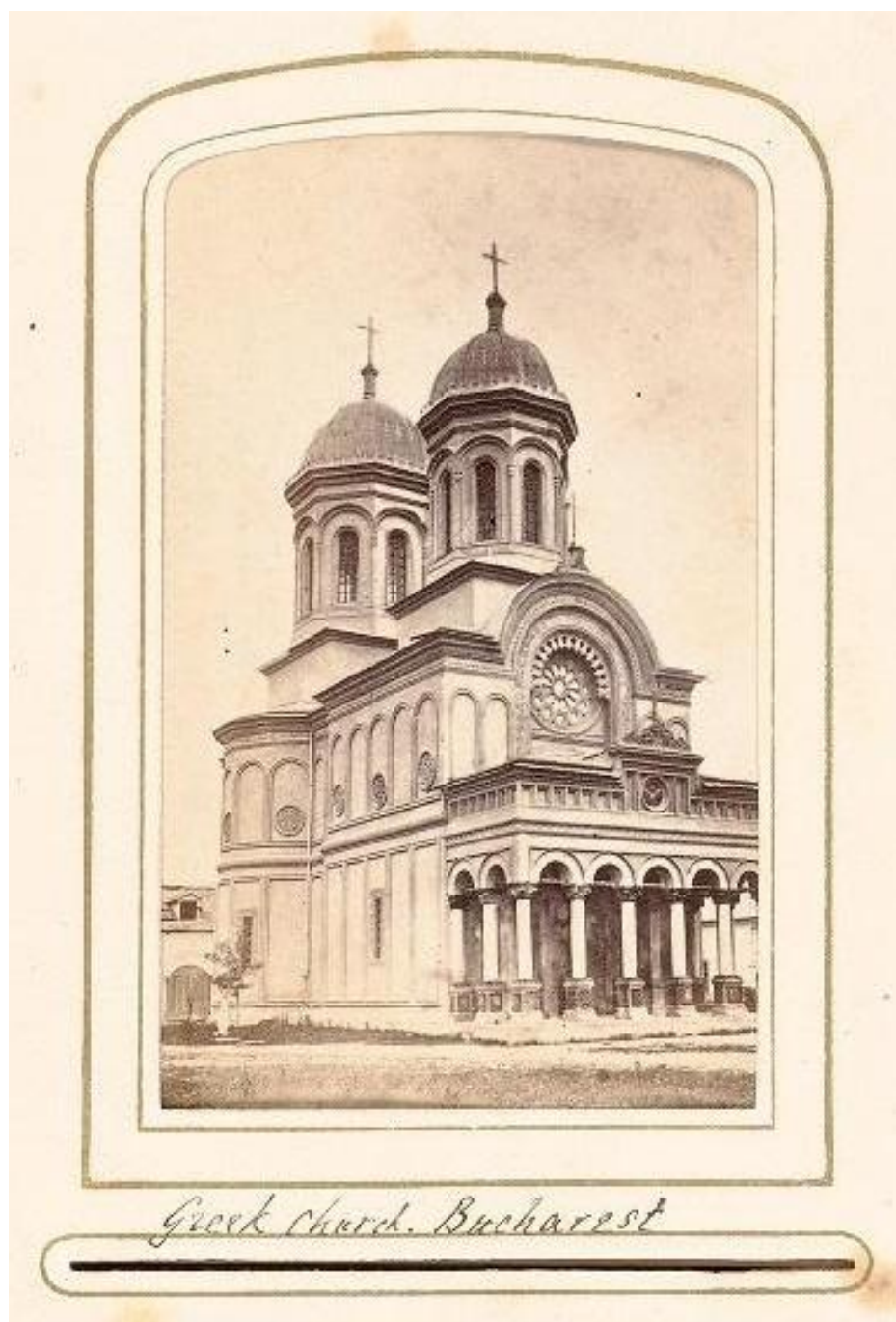

Fig. 39. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Greek Church. Bucharest* – Mănăstirea Antim din București, ridicată la 1715 (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

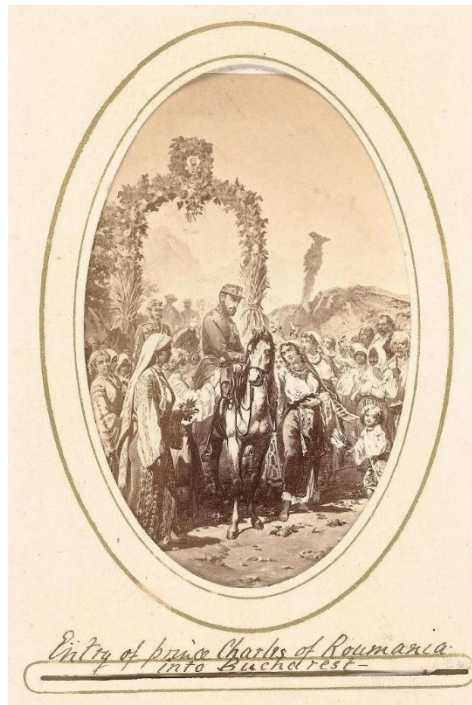

Fig. 40. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Entry of prince Charles of Roumania into Bucharest* (1) (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>), ilustrație după acuarela lui Amedeo Preziosi-*Domnitorul Carol I primit într-un sat din Carpați*, realizată în 7 iulie 1868 (2)

Fig. 41. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallachian peasant* – Țărăncă română (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 42. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallachian milkman* – Carol Popp de Szathmári-*Iaurgiu oltean* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

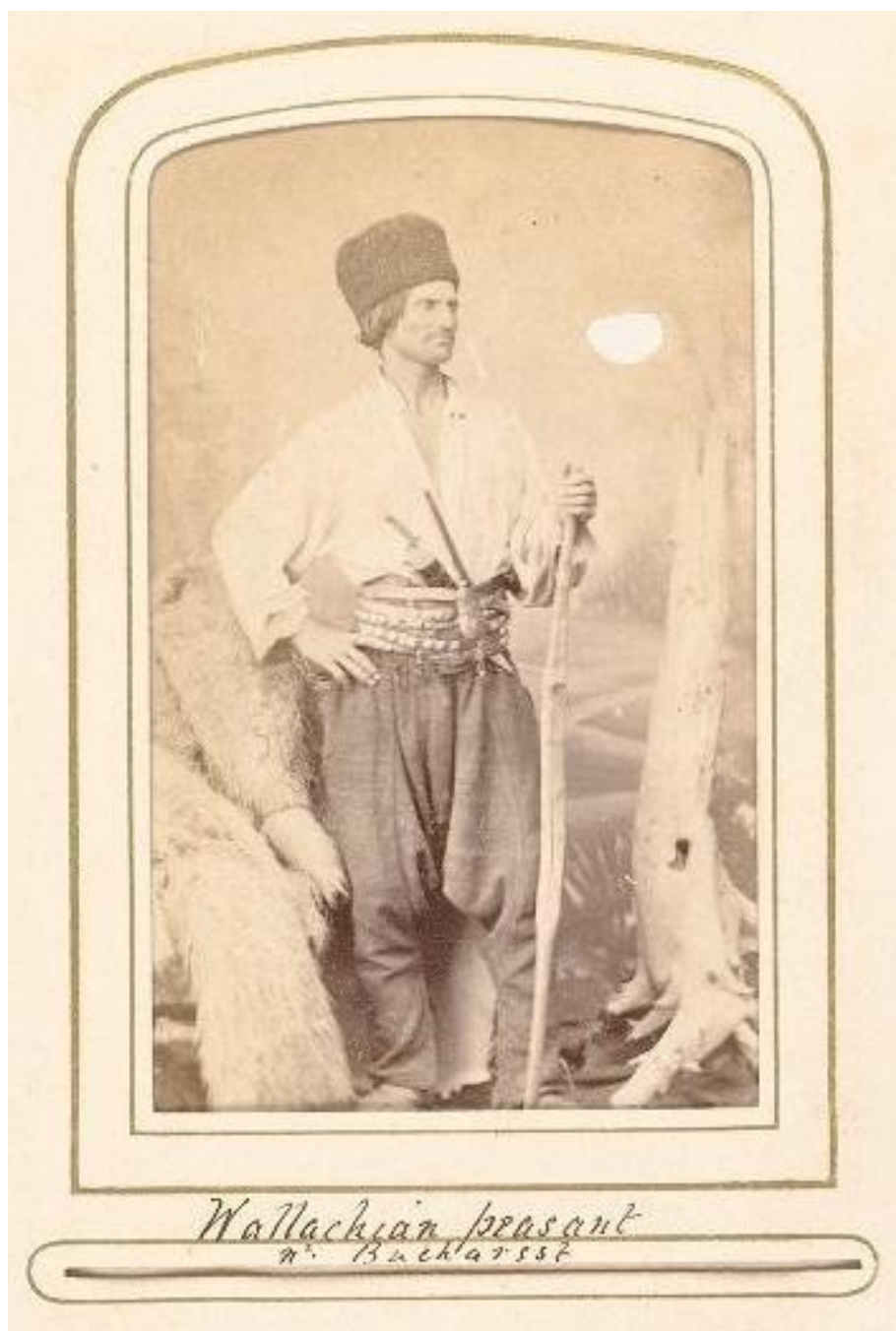

Fig. 43. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallachian peasant n. Bucharest* – Țăran român de lângă București (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 44. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Wallachian peasant n. Bucharest* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári-Surugiul

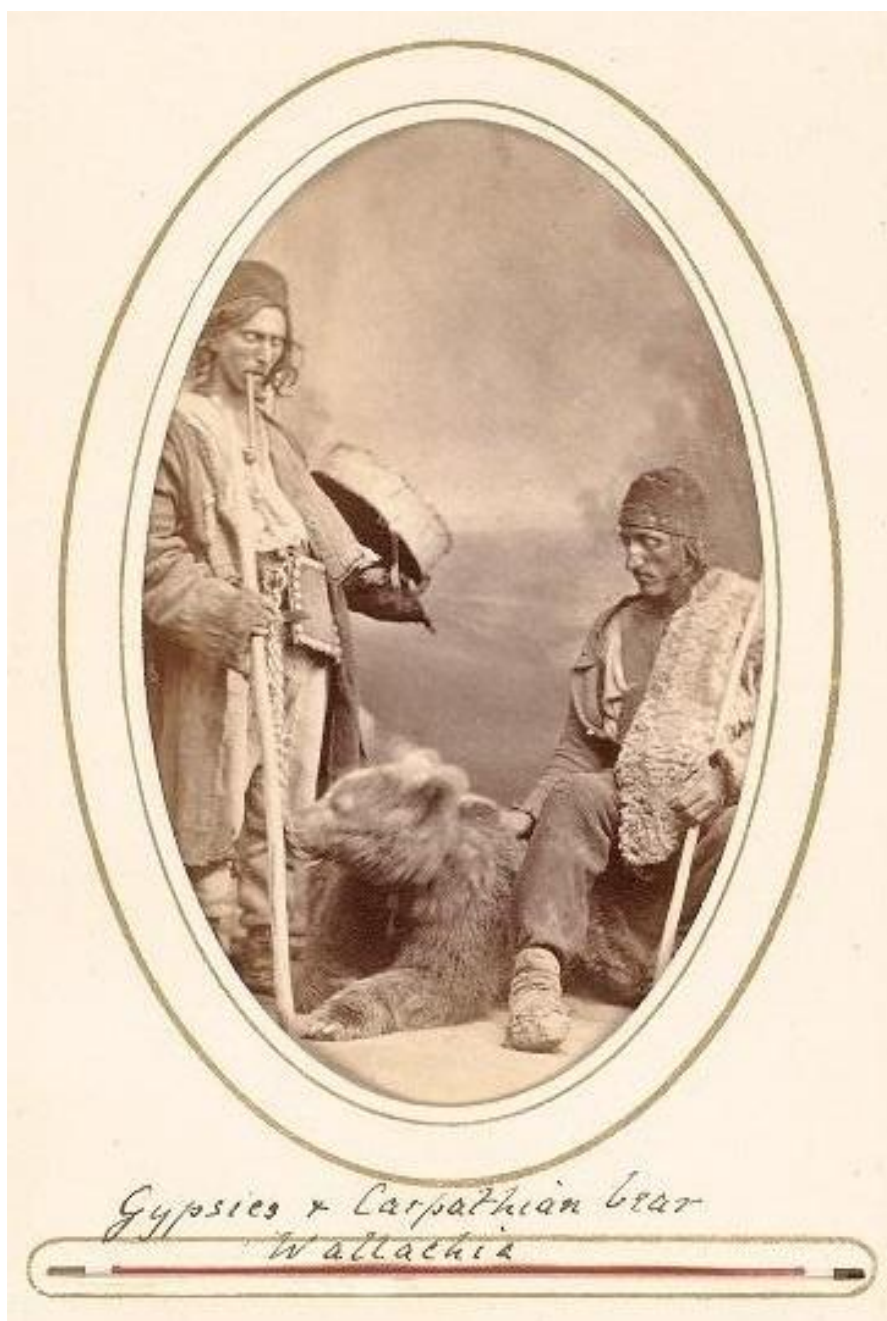

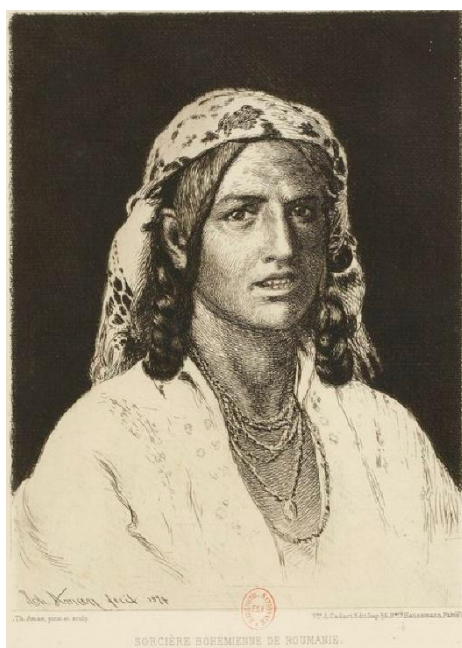
Fig. 45. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Gypsies & Carpathian bear Wallachia* (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) – Carol Popp de Szathmári-Comedianți țigani

Fig. 46. Fotografii din albumul lui Arthur Evans (1872): *Zigeuner or Gypsy hut Wallachia* – Carol Popp de Szathmári-Grup de țigani (1); *Zigeuner or Gypsy village Wallachia* – Carol Popp de Szathmári-Țigani din Pasărea (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>) (2)

1

2

Fig. 47. Fotografie din albumul lui Arthur Evans (1872): *Gypsy or Zigeünerin Wallachia* (1 - <http://digital-collections.ucl.ac.uk>), lucrare care a inspirat *Sorcière bohémienne de Roumanie*, de Theodor Aman (1874) (2) (2 – după *L'illustration nouvelle*, 1876)

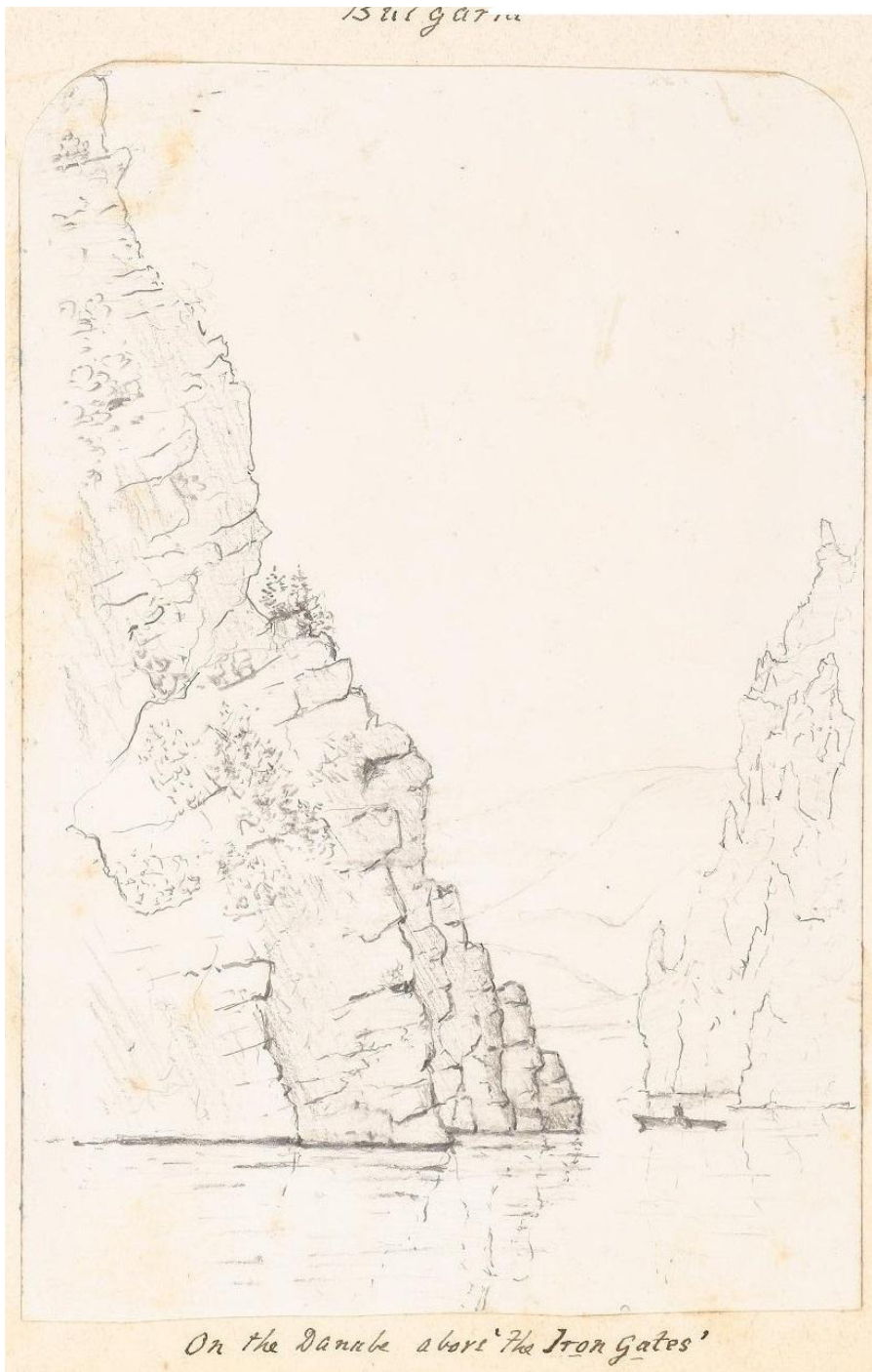

Fig. 48. Desen din albumul lui Arthur Evans (1872): *Bulgaria / On the Danube above the Iron Gates* – Dunărea înaintea de Porțile de Fier (<http://digital-collections.ucl.ac.uk>)

Fig. 49. Coperta revistei *Trompeta Carpaților* din preajma călătoriei lui Arthur Evans în august 1872 în București (1) și extras dintr-un articol de arheologie semnat de Cezar Bolliac (2)

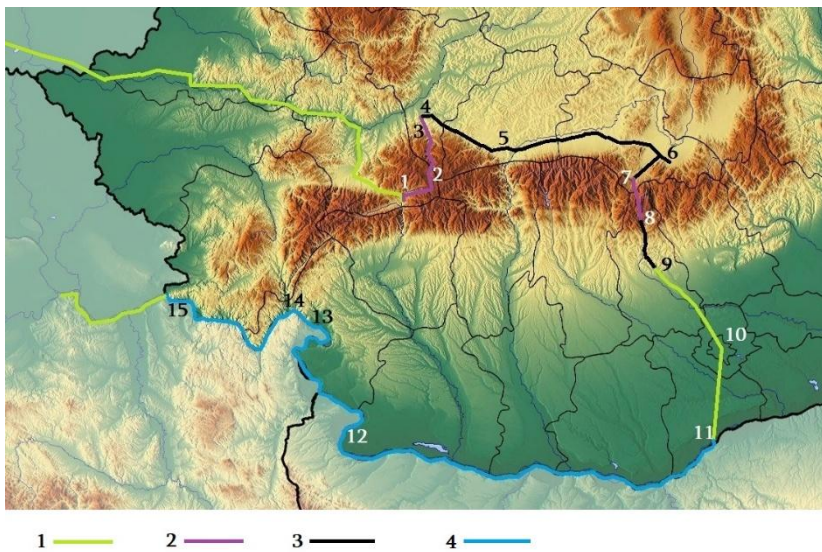

Fig. 50. Hartă cu traseul fraților Evans în actualul spațiu românesc (legenda culorilor traseului: 1 – cu trenul; 2 – pe jos; 3 – cu trăsura, diligența sau căruța; 4 – cu vaporul). Locuri menționate de Arthur Evans: 1 – Petroșani; 2 – *Muntele Tărtărau*; 3 – Petrești; 4 – Sebeș; 5 – Sibiu; 6 – Brașov; 7 – Bran; 8 – Câmpina; 9 – Ploiești; 10 – București; 11 – Giurgiu; 12 – Calafat; 13 – (Drobeta) Turnu Severin; 14 – Orșova; 15 – Baziaș